

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
INSTITUT EKUMENICKÝCH STUDIÍ

PÍSEMNÁ BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Lucie Kopačková

Možnosti a meze lidského poznání Boha a řeči o Bohu u Ludwiga

Wittgensteina

Wittgenstein jako klíč k teologickému jazyku

Katedra Systematická teologie

Ivana Noble, PhD.

Teologie křesťanských tradic

2006

2006

Lucie Kopačková

Děkuji Ivaně Noble za inspiraci a citlivé vedení, kterým mě provázela po celou dobu studia a za její důvěru, bez které bych se nikdy neodvážila zpracovat téma své bakalářské práce.

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci s názvem: Možnosti a meze lidského poznání Boha a řeči o Bohu u Ludwiga Wittgensteina, *Wittgenstein jako klíč k teologickému jazyku*, napsala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů.

V Praze dne listopadu 2006

Lucie Kopačková

OBSAH:

Úvod.....	7
I. ŽIVOT A FILOSOFIE LUDWIGA WITTGENSTEINA.....	10
1. Dvě prostředí, která formovala život Ludwiga Wittgensteina....	10
1.1 Vídeň – rodina, základní vzdělání.....	10
1.2 Anglie – narozená vášeň.....	12
2. Zlomové momenty života a filosofie.....	14
2.1 I. Světová válka - netušená propast.....	14
2.2 Poválečné období – filosofické ticho.....	16
2.3 Anglie - návrat k akademické filosofii.....	18
3. Wittgensteinův vztah ke křesťanství.....	21
3.1 Rodinná situace.....	21
3.2 Ztráta víry – protest proti formálnímu náboženství.....	22
3.3 Náboženské období a jeho reflexe v Traktátu.....	23
3.4 Návrat k filosofii – integrace transcendentna.....	25
3.5 Náboženství jako proměna života.....	26
II. MEZE A MOŽNOSTI LIDSKÉHO POZNÁNÍ – JAZYK.....	28
1. Tractatus Logico Philosophicus.....	28
1.1 Úvodní slovo.....	28
1.2 Forma a obsah.....	28
1.3 Jazyk v mezích Traktátu - Základní oblasti.....	30
1.3.1 Gramatika, logická syntax.....	30
1.3.2 Svět a člověk.....	31
1.3.3 Harmonie mezi myšlenkou, jazykem a světem...	33
1.4 Závěrečné shrnutí.....	34
2. Filosofická zkoumání.....	35

2.1 Úvodní slovo.....	35
2.2 Řečové hry a pravidla.....	36
2.3 Myšlení.....	38
2.4 Závěrečné shrnutí.....	39
3. Teologicko ekumenický exkurz.....	39
3.1 Transcendence.....	39
3.2 Řeč o Bohu.....	40
III. ZÁVĚR.....	41
BIBLIOGRAFIE.....	43

Seznam zkratk:

- TLP - Tractatus logico philosophicus (Traktát)
PI - Philosophical Investigations (Filosofická zkoumání)

Anotace

Tato bakalářská práce na téma Možnosti a meze lidského poznání Boha a řeči o Bohu u Ludwiga Wittgensteina; *Wittgenstein jako klíč k teologickému jazyku*, se zabývá životem a filosofií Ludwiga Wittgensteina. V perspektivě rané a pozdější filosofie představí pohled na jazyk, jak s ním Wittgenstein pracoval ve své první filosofické práci *Tractatus Logico Philosophicus* a jaké obraty přinesla jeho filosofie v práci vydané pod názvem *Filosofická zkoumání*.

První biografická část je zaměřena na životní etapy Wittgensteinova života, které měly zásadní vliv na jeho filosofickou práci. Je uzavřena podkapitolou, věnující se jeho vztahu ke křesťanství a k náboženství vůbec.

Druhá část, týkající se filosofické práce zaměřené na jazyk, je rozdělena do dvou podkapitol. První představuje jazyk, jak s ním Wittgenstein pracoval na začátku své filosofické práce. Druhá pak posun v celkové práci i v osobním přístupu, který je charakteristický pro jeho pozdější práci. Celá část je uzavřena krátkým teologicko ekumenickým exkurzem, který má přiblížit, v jakých oblastech Wittgenstein překračuje hranice filosofie.

Annotation

This bachelor work analyses possibilities and limits of a human knowledge of God and of speech about God in Ludwig Wittgenstein. *Wittgenstein as a key to theological language*, is dealing with life and philosophy of Ludwig Wittgenstein. The theme of language is introduced in the perspective of Wittgenstein's early and later philosophy. It examines how he developed this theme in his first philosophical work *Tractatus Logico Philosophicus* and what kind of changes his later work published as *Philosophical Investigations* brought.

The first biographical offers a reading of Wittgenstein's life in different periods, which had had the basic influence to his philosophical work. Subhead about his relationship to Christianity and the religion as such concludes this part.

The second part dealing with philosophical work about language is divided into two subheads. First introduces how Wittgenstein worked with the topic of language at the beginning of his philosophical work. Then the second is about the move in his whole

work and personal attitude which is characteristic for his later work. Short theological-ecumenical excursus concludes the second part and shows in which realms Wittgenstein transcends the limits of philosophy.

Možnosti a meze lidského poznání Boha a řeči o Bohu u Ludwiga

Wittgensteina

Wittgenstein jako klíč k teologickému jazyku

Zbabělost ducha byla pro Ludwiga Wittgensteina horší než jakákoli fyzická bolest. A boj s ní ve všech jejích podobách je charakteristickým rysem jeho života i filosofické práce. Zbabělost jako slabost, která prorůstá celým životem, všemi jeho rozmanitými formami a deformuje člověka. Slabost jako ústupek tomu, co je v našich silách zvládnout, ale co radši vyměníme za jednodušší cestu. Podstatou života pro něj bylo překonat tuto slabost a zachovat sama sebe, který je pramenem poznání všeho, sebe i světa.

Úvod

Abychom opravdu mohli řešit problémy života, musíme mu porozumět. Musíme také porozumět sobě ve světě a sobě ve vztahu k druhým. Jazyk je bezprostřední součástí našeho života, je způsobem, kterým sdílíme svět s ostatními v jeho konkrétních situacích.

Když jsem si vybírala téma své bakalářské práce, snažila jsem se vybrat takové, aby ukázalo, co se mi během studia stalo blízkým, co mě oslovuje a inspiruje. Wittgenstein je pro mě inspirací nejen ve způsobu myšlení, ale částečně i způsobem života. Wittgensteinova filosofie není pouze něčím, co se lze naučit nebo aplikovat, má velký dar člověka vtahovat, nenechat ho lhostejným ani vůči textu ani vůči vlastnímu životu. Vždy pro mě byl jakousi „třináctou komnatou.“ Nevěděla jsem co mě čeká, ale lákalo mě pokusit se vydat na tuto zajímavou, ale zároveň nebezpečnou cestu poznávání. Myslím, že kdokoli se pustil do bližšího zkoumání toho, čím se Wittgenstein zabýval a co chtěl sdělit, nikdy nezůstal nezasaženým, buď ho naprosto odmítl nebo mu svým způsobem propadl.

Tím, že je Wittgensteinova filosofie protknuta jeho životním příběhem, který měl ve svém závěru hluboký mystický rozměr, je filosofií živou, proto je důležité

chápat ji jako celek. Sám říká: „Moje věty objasňují tím, že je ten, kdo mi rozumí, rozpozná nakonec jako nesmyslné, vystoupí-li – po nich – nad ně.“¹

Chci se zaměřit na dvě oblasti. První je téma, kterému se věnoval nejvíce a to je jazyk. Jak se pojetí jazyka vyvíjelo v rámci filosofických období, kterými procházel a které oblasti jsou se zkoumáním jazyka úzce spojeny.. Druhým záměrem je nastínit jaký klíč poskytuje Ludwig Wittgenstein teologii v řeči o Bohu. Principy používání jazyka, které může teologie při ekumenickém dialogu použít jako nástroj jasnějšího porozumění.

Oblast jazyka chci představit v proměnách dvou období. Jak se tomuto tématu věnoval ve své první filosofické práci v *Tractatus Logico-Philosophicus* (dále jen Traktát) a k jakým závěrům došel, když se stejnému tématu věnoval o šestnáct let později v práci vydané pod názvem *Filosofická zkoumání*.

Stěžejní filosofická témata, kterým se věnoval celý život stanovil již v Traktátu. V něm také představil specifickou formu své práce. Její pochopení je jednou z podmínek porozumění jeho filosofii vůbec. Julia Genova charakterizuje Wittgensteinův filosofický styl velmi výstižně:

„Porozumění Wittgensteinovi ještě více komplikuje jeho písemný styl. Pohyblivé hody citací jeho pozdější práce jsou stejně složité jako nepohyblivé aforizmy jeho rané práce. V obou případech chybějící narativní struktura argumentů se zklidňující intonací „a takhle“ dělá z pokusů o závěry toho, co Wittgenstein říkal odvážný byznys.“²

Bakalářská práce, kterou zde předkládám má dvě základní části. První část „Život a filosofie Ludwiga Wittgensteina“ představuje v časové posloupnosti nástin života v souvislostech s filosofickou tvorbou. V rámci této části se zaměřím i na Wittgensteinův vztah ke křesťanství, jak se na náboženství, potažmo na křesťanství, a jeho jednotlivé oblasti díval a jakým způsobem prožíval svůj vlastní náboženský život. V první části vycházím převážně z biografického díla R. Monka *Úděl génia*, které považuji za vůbec nejlepší práci v oblasti zmapování života a tvorby Ludwiga Wittgensteina, a z rozhovorů, které vedl Wittgenstein se svým přítelem, a které byly vydány pod názvem *Recollections of Wittgenstein*.

¹ WITTGENSTEIN Ludwig, *Tractatus logico-philosophicus*, (dále jen TLP) Oikoymenh, Praha 1993, str. 169, 6.54

² GENOVA Julia, *A Way of Seeing*, Routlege, New York 1995, pg. Preface xvi

V biografické části je mou snahou nalézt linie, které jednotlivá období života spojují a momenty, které byly nejdůležitější inspirací k práci a připravit tak čtenáře k jasnějšímu pochopení Wittgensteinovy filosofie jazyka v následujících kapitolách.

Druhá část, „Meze a možnosti lidského poznání,“ představuje Wittgensteinův přístup k jazyku. Jak se jeho zkoumání měnilo v perspektivě rané filosofie formulované v *Tractatus logico Philosophicus* a v pohledu jeho pozdější filosofie formulované ve *Filosofických zkoumáních*.

V první podkapitole vztahující se k Traktátu, představím, jak je Wittgensteinovo pojetí jazyka úzce spojeno s chápáním světa, logickým řádem, gramaticko-syntaktickou rovinou a postavením člověka ve světě.

V druhé podkapitole zaměřené na filosofii pozdějšího období, chci vyzdvihnout jak se změnila celková orientace Wittgensteinovy filosofie. V tématech, na která se zaměřím důkladněji, budu reflektovat způsob jeho práce, který se zakládá na vidění mnohosti a rozmanitosti. Zásadně se proměnil i způsob, jakým přistupuje k postavení člověka ve světě, ke způsobu myšlení a tedy i k přístupu k jazyku.

Obě podkapitoly, zaměřené na filosofii jazyka a možnosti poznání, uzavírá krátký teologicko ekumenický exkurz. Ten by měl nastínit v jakých oblastech může být Wittgenstein a jeho práce přínosem, jak pro teologii, tak pro řeč o Bohu vůbec.

I. ŽIVOT A FILOSOFIE LUDWIGA WITTGENSTEINA

1. Dvě prostředí, která formovala život Ludwiga Wittgensteina

1.1 Vídeň – rodina, základní vzdělání

Karl Wittgenstein,³ otec Ludwiga, se v roce 1873 oženil s Leopoldinou Kalmusovou. Jejich osm mimořádně nadaných dětí v sobě neslo technické geny po otci a hudební vlohy po matce. Ač Karl Wittgenstein nikdy nepřijal šlechtický titul, který mu byl nabízen, rodina díky svému bohatství vždy žila aristokratickým způsobem života. Osm dětí Karla a Leopoldiny Wittgensteinových vyrůstalo ve Vídni, která byla kolébkou budoucích dějin Evropy.

„...zrodil se tu sionismus i nacismus, byla místem, kde Freud vytvořil svoji psychoanalýzu, kde Klimt, Schiele a Kokoschka vyvolali k životu *Jugendstil*, kde Schonberg koncipoval atonální hudbu a kde Adolf Loos uvedl do života přísně funkční, nezdobený architektonický styl, jenž charakterizuje stavebnictví moderní doby.“⁴

Mezi osmi sourozenci byl věkový rozdíl téměř dvou generací, starší Hermína, Hans, Kurt a Rudolf a mladší Margareta, Helena, Paul a Ludwig.

Ludwig Josef Johan Wittgenstein se narodil 26. dubna 1889 ve Vídni. Otcův velmi náročný způsob výchovy, se ve střetu se dvěma generacemi, vyvíjel a tak nejmladší dva bratři Ludwig a Paul vyrůstali v úplně jiném ovzduší než jejich starší sourozenci. Je otázkou, zda právě otcova náročnost nebo tíživá situace doby vedla k tomu, že tři Ludwigovi bratři, Kurt, Hans a Rudolf, spáchali později sebevraždu. Ludwig měl nejužší vztah s nejstarší Hermínou, u níž za nejdůležitější vlastnost

³ Židovská rodina Wittgensteinů od svých počátků trpěla stigmatem židovství a usilovně se je snažila smazat nebo alespoň zakrýt. Tento neustálý boj s vlastní identitou se odrážel ve všech generacích a vyvrcholil za druhé světové války. Ludwigův otec, Karl, byl z jedenácti dětí. Od mala se vzpíral rodičovské přímočaře nalinkované představě o vídeňském buržoazním vzdělání. Během školních let se několikrát pokoušel utéct z domova, až se mu to v sedmnácti povedlo a uprchl až do New Yorku, díky tomu získal nenahraditelné životní zkušenosti a schopnosti. Po návratu do Vídně v roce 1867 se rozhodl studovat inženýrství. Jeho neobvyklé technické schopnosti mu zajistili už po roce studia účast na realizaci jednoho významného projektu, která mu přinesla funkci hlavního ředitele. Během deseti let se z Karla Wittgensteina stal snad nejjobratnější rakousko – uherský průmyslník. Koncem 19. století, patřil k nejbohatším magnátům železářského a ocelářského průmyslu v celé říši. „Jeho zásluhou se Wittgensteinovi stali rakouským protějškem Kruppů, Carnegieů a Rotschildů.“ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 23

⁴ Tamtéž str. 25

považoval její hloubku, Hermína naopak brala svého mladšího bratra jako hodného naslouchání, jako staršího.⁵

Otec měl představu, že jeho synové převezmou obchod a wittgensteinovské impérium, a tak se rozhodl dát jim nejlepší vzdělání, které mělo být zabezpečeno domácími učiteli, jednu dobu jich bylo až dvacet šest. Ludwig byl dlouho považován za nejméně nadaného, neprojevil se u něj nijaký zvláštní talent, ale za to vynikal svou zručností a technickým nadáním. Po nešťastných událostech s bratry, se otec rozhodl, že dá nejmladším synům větší volnost ve výběru povolání a umožní jim vzdělání jako jejich vrstevníkům. Hudebně nadaný Paul byl poslán na vídeňské gymnázium, zbytek života se pak směl věnovat hudbě. Ludwig byl ještě stále pod vahou zodpovědnosti, kterou na něj kladl otec. S ohledem na jeho dětské zaujetí pro techniku a manuální dovednosti, domníval se otec, že se Ludwig bude lépe realizovat ve vzdělání technického typu.

Roku 1903 poslal otec Ludwiga na více technicky a akademicky orientovanou reálku v Linci. Prospěch neměl nijak výborný, jedničky měl pouze dvakrát a obecně se dá říci, že v humanitních předmětech prospíval lépe než v oborech technických.⁶ Na jeho ne zrovna valném úspěchu na reálné škole, se podepsala skutečnost, že byl poprvé vytržen z bezpečného prostředí kultivovaného domova a poprvé se dostal do tvrdé konfrontace se svými vrstevníky. Jeho pobyt mezi spolužáky nebyl šťastný, ale v jeho situaci nanejvýš potřebný a pro budoucí život nepostradatelný. Ve čtrnácti letech se tímto způsobem dostal poprvé do tvrdé a nevybíravé konkurence dospívajících chlapců z dělnických poměrů. „Jak řekl později, cítil se ve svém úsilí získat přátele svými spolužáky „prodán a zrazen.“⁷

Tato situace se v jeho životě ještě několikrát opakovala, problém v soužití s ostatními lidmi se výrazně projevil v době, kdy sloužil na frontě za první světové války a později i po válce, kdy se věnoval profesi učitele ve vesnicích Dolního Rakouska. Ludwig bojoval se svým vlastním lidstvím, se svou poctivostí a pravdivostí a stejně tak jako nastavoval ta nejpřísnější kritéria sám sobě nastavoval je i ostatním, proto pro něj bylo tak složité a vzácné najít si opravdové přátele.

⁵ RHEES Rush, *Recollections of Wittgenstein*, Oxford University Press, Oxford 1984, Preface

⁶ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 31

⁷ Tamtéž str. 32

Období v Linci bylo spojeno nejen se sociálním začleňováním, ale i s duchovním vývojem. Více než učitelé a kněží, kteří působili na reálce, se na jeho rozvoji podílela Ludwigova sestra Gretl (Margareta). Ona ho seznamovala s nejnovějšími proudy a směry současné Vídně, s novým myšlením, literaturou i politickou satirou. Jeho duchovní postoj začínal v tomto období nabírat jasných barev. V plném světle se objevuje důraz na osobní integritu, která měla vždy přednost před ostatním světem.

„Na onu svoji otázku, kterou si položil v osmi letech, (proč máme říkat pravdu, když je pro nás výhodnější lhát?)⁸, odpovídal nyní způsobem, který se blížil Kantovskému kategorickému imperativu. Člověk *musí* být pravdivý, a to je vše. Slůvko „Proč?“ přitom nehraje žádnou roli a nelze na ně odpovědět.“⁹

Po ukončení tříletého studia v Linci, se zdálo, že chtěl jít studovat fyziku k profesoru Boltzmanovi do Vídně. Ten ale zemřel a tak Wittgenstein nastoupil na Technische Hochschule v Berlíně-Charlottenburgu.¹⁰ Škola v Linci, ani dva roky na univerzitě v Berlíně neznamenal pro Wittgensteina nijaký mimořádný přínos ve vzdělání, byly pro něj spíše půdou, ve které se začaly rodit jeho duchovní i filosofické myšlenky a názory. A to v prostředí, které na něj vyvíjelo víceméně negativní tlak. Vystoupily na povrch jeho základní životní otázky, z jejichž perspektivy začal radikálně přehodnocovat svůj život. Díky tomuto vnitřnímu vývoji a pochybám s tím spojenými dostal se Wittgenstein při hledání svých odpovědí k prvním velkým filosofickým dílům. Odpovědi spojené se ztrátou víry začal na radu své setry Gretl hledat u Schopenhauera. Dalším důležitým autorem, který zásadně ovlivnil jeho intelektuální vývoj, po dobu studia, byl poněkud extrémisticky založený Otto Weininger.

1.2 Anglie – narozená vášeň

Wittgenstein přišel v roce 1908 do anglického Manchesteru s úmyslem, věnovat se studiu stavby letadel. Začátek v Anglii byl ještě pod vlivem otcovým, přihlásil se na univerzitu na katedru inženýrství, ale s přesvědčením, že bude dál rozvíjet svůj zájem o filosofické otázky. Přes projekty aeronautiky se dostal k matematickým problémům a díky otázkám, které z nich vyplývaly až k základům čisté matematiky. Na semináři,

⁸ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, Nakladatelství Hynek s.r.o., Praha 1996, str.19

⁹ Tamtéž, str. 33

¹⁰ viz: MALCOLM Norman, *Ludwig Wittgenstein v spomienkach*, Archa, Bratislava 1993, str. 9

který navštěvoval, se jednou dověděl o knize Bertranda Russela *The Principles of Mathematics*. Tato kniha zásadně ovlivnila jeho další studium i celý život. „Nalezl tu téma, do něhož se mohl ponořit stejně jako kdysi jeho bratr Hans do hry na klavír, téma, u něhož mohl doufat, že k němu podá nejen užitečný, ale také *velký* příspěvek.“¹¹

Když se Wittgenstein začal zabývat řešením Russelovy antinomie, ještě stále studoval techniku. Zaujetí pro problémy matematiky a filosofie pohlcovaly celou jeho existenci. První řešení Russelova problému nebylo úspěšné a sám Russel ho odmítl. Wittgenstein se rozhodl nechat svého filosofického ducha dva roky v pozadí a dál pokračoval v konstrukci letadel. Když po dvou letech zaslal Bertrandu Russelovi a Gottlobu Fregemu, kteří se zabývali stejnými otázkami matematiky a logiky, své řešení antinomie, byla jeho filosofická řešení mnohem vytríbenější.

V létě 1911 se rozhodl, že napíše filosofickou knihu a s jejím návrhem se rozjel za Frege, doufal, že mu poradí, zda se má věnovat filosofii nebo pokračovat v konstrukci. Frege byl na mladého Wittgensteina tvrdý, ale přesto mu doporučil, aby jel do Cambridge studovat k Bertrandu Russelovi. Tento krok byl zásadní jak pro Wittgensteina tak pro Russela. Když se k němu dostavil, ještě stále si nebyl jistý, zda se má vzdát své inženýrské kariéry a věnovat se filosofii, čekal od Russela velmi potřebnou pomoc.

Po prvních kontaktech s Wittgensteinem na přednáškách, sděloval Russel své ženě dojmy: „Bojím se, že s mým Němcem bude kříž; po přednášce mě doprovázel & diskutoval až do večere – tvrdohlavý & zarytý, ale myslím, že ne hloupý. (19. 10. 1911).“¹² Russel dodal Wittgensteinovi potřebné povzbuzení pro filosofickou dráhu, pod jeho vedením získal Wittgenstein základní vzdělání v matematice a logice. Brzy se od něho naučil, vše co mu Russel jako učitel mohl dát a postupně ho překonal. Russel setkání i práci s Wittgensteinem označil jako velkou událost svého života.¹³

Během tohoto období, pod Russelovým vedením získal Wittgenstein dalšího důležitého přítele, byl jím G. E. Moore. Oba tyto filosofické velikány brzy překonal, nebylo to ale teoretickým zaujetím, ale opravdovým géniem, který se v něm plně

¹¹ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 46; „Později vyprávěl, jak ho jednou ve tři hodiny v noci probudily tóny klavíru. Seběhl do přízemí a tam našel Hanse, jak hraje jakousi vlastní skladbu – seděl tam v manickém soustředění, zalit potem, pohřížen cele sám do sebe, a Ludwiga vůbec nezpozoroval. Tomu se ale pohled na bratra navždy vštípl do paměti jako výraz toho, co znamená být posedlý svým géniem.“ str. 29

¹² Tamtéž, str. 54

¹³ viz. Tamtéž, str. 56

rozvíjel. Russel napsal: “Byl snad nejlepším příkladem génia v tradičním smyslu, jaký jsem kdy poznal – vášnivý, hluboce založený, náruživý a dominantní.”¹⁴ Wittgenstein se stal Russelovým konzultantem i kritikem. Během pěti semestrů v roce 1912 – 13 prošel jejich vztah jak vzájemným zaujetím a obdivem, tak ale i momenty procitnutí, kdy se na základech své filosofie začaly rozcházet. Právě Wittgensteinova hloubka mu nedovolovala ze své filosofie udělat teoretickou nauku konsensů a kompromisů a pro Russela se stala nepochopitelnou a nevysvětlitelnou.

V létě 1913 Wittgenstein poprvé navštívil Norsko. Objevil v něm ideální podmínky samoty pro svou práci na logice. Na podzim téhož roku se tam vrátil a zůstal až do vypuknutí války v roce 1914. Bydlel ve vesnici Skjolden u Songe-fjordu, severně od Bergenu, oproštěn od všech závazků a očekávání, mohl být sám sebou, aniž druhé popuzoval nebo urážel. “Bylo to obrovské osvobození, neboť se mohl zabývat pouze sám sebou anebo – což pro něj znamenalo téměř totéž – logikou.”¹⁵ Těsně před svým původně krátkým odjezdem do Vídně si začal Wittgenstein stavět malý dům nedaleko vesnice. Když v červenci 1914 odjížděl stavba nebyla dokončena. “Znovu ale Norsko spatřil až v létě roku 1921, a tehdy už byly základní problémy logiky – alespoň prozatím – vyřešeny.”¹⁶

Myšlenka napsat knihu, kterou pojal v roce 1911, se stala součástí jeho života na dalších osm let. Hlavní myšlenky, které měla obsahovat vyřešil, ještě ne šestadvacetiletý Wittgenstein, už před válkou. To, co před ním vyvstalo jako další úkol a na čem chtěl pracovat po návratu do Norska, byl“problém povahy signifikantního výroku.”¹⁷ Jazyka jako obrazu.

2. Zlomové momenty života a filosofie

2.1 I. Světová válka - netušená propast

Rok 1914 přinesl Wittgensteinovi události, které byly jedny z nejtěžších. Ve válce proti sobě stály Rakousko-Uhersko a Velká Británie. První z nich mu dala rodinné, kulturní a hluboce lidské zázemí, byla jeho domovem i celé jeho rodiny. Druhá pak mu poskytla rozkvět intelektuálních kvalit a rozvoj jeho brilantního myšlení, dala

¹⁴ Tamtéž, str. 61

¹⁵ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 108

¹⁶ Tamtéž, str. 118

¹⁷ MALCOLM Norman, *Ludwig Wittgenstein v spomienkach*, str. 13

mu to nejčinnější, jeho přátele. Jedna bez druhé nemůže být v perspektivě Wittgensteinova života nahlížena. Jako Rakušan se rozhodl narukovat do války, i přesto, že byl rok předtím zbaven vojenské povinnosti. Přihlásil se do armády a podle všeho na sebe chtěl vzít nějaký zásadní úkol. Vnitřní boj, který dosud prožíval při duševní práci měl potřebu využít k hluboké proměně. “Chtěl se stát jiným člověkem.”¹⁸ Stejně jako při svém myšlení a práci byl odhodlán jít do krajnosti, stejné předsevzetí měl i s přicházející válkou. Neexistovala pro něj jiná alternativa než ta nejtvrďší, jít do boje a stát tvář v tvář smrti, vzdát se všech svých žádostí, tužeb i sama sebe a vydat se na milost a nemilost a pokud možno znovu a znovu. “Teprve pak pro mne začne válka. A možná - i život! Snad mi blízkost smrti přinese světlo života.”¹⁹ Nechal se přidělit k pátračům, a protože ostřelování bývalo v noci nejprudší, nemohl si vybrat nebezpečnější stanoviště. Na pokraji lidského zoufalství, opuštěnosti a prázdnoty Wittgenstein toužil projít proměnou, která by byla náboženskou proměnou, obrácením v duchu. Chtěl prožít hraniční zkušenost, která by ho jistým způsobem posvětila.²⁰

Objevení Tolstého knihy *Krátký výklad evangelií*, bylo podnětem, na který dlouho čekal. Nosil ji u sebe jako talisman a každému ji doporučoval. V tomto období se obracoval k Bohu ve vroucích modlitbách. Krajnost válečných situací, pro něj byla dostatečnou inspirací pro prohloubení svého myšlení v oblasti transcendence a úvah o Bohu. Jak už je Wittgensteinovou podstatou, nic nedělal jen povrchně, i toto náboženské zaujetí a vztah k Bohu se pro něj stal vášní.

“A protože Wittgensteinova logika a jeho sebereflexe byly jen dvěma aspekty “povinnosti vůči sobě samému,” musela tato vášnivá víra nutně ovlivnit i jeho práci. To se nakonec také stalo – a z analýz logické symboliky ve Fregeově a Russellově duchu se nakonec vyvinulo ono osobité spojení logické teorie a náboženské mystiky, tak jak je známe dnes.”²¹

Během času stráveného na frontě se začal měnit i postoj sama k sobě. Počáteční odhodlanost k obětování vlastního života, se stále pulsujícím sklonem k sebevraždě, nyní ustoupila a probudila se v něm touha žít dál. “Včera po mně stříleli. Pozbýval jsem

¹⁸ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 125

¹⁹ Tamtéž, str. 150

²⁰ Tamtéž, str. 126 “Je-li na druhé straně člověk, ať už má jinak jakékoli slabiny, připraven pro věc, kterou si sám zvolil, riskovat smrt, a podstupuje-li ji navíc heroicky, pak ho tato skutečnost provždy posvětil”

²¹ Tamtéž, str. 129

mysli. Měl jsem strach před smrtí. Takovou mám teď touhu žít!”²² Během nejkřutějších bojů projevil Wittgenstein neobyčejnou odvahu, za kterou měl být vyznamenán medailí. V neutuchajícím ohni střelby neopustil své stanoviště, ač byl několikrát vyzván, aby se ukryl. “Tímto ojedinělým počínáním, praví se ve zprávě, působil velice uklidňujícím dojmem na své druhy.”²³

Jen těžko si dokážeme představit, že Wittgenstein po dobu strávenou ve válce a na frontě, nepřestával pracovat. Během bojů na frontě i po čas svých dovolených ve Vídni, Wittgenstein psal, a když byl v roce 1918 zajat Italy na frontě, měl s sebou v batohu text pod názvem *Logische-philosophische Abhandlung*, později vydaný jako *Tractatus Logico-philosophicus*. Wittgenstein ještě z italského zajetí komunikoval se svými přáteli a snažil se o vydání svého Traktátu.

V létě 1919 obdrželi tři kopie Engelmann, Russel a Frege. Žádný nakladatel nechtěl filosofický spis neznámého Rakušana vydat. Po náročném a dlouhodobém úsilí nakonec jeho rukopis vyšel pod vedením Paula Kegana v Londýně v roce 1922.²⁴

Proměna, po které Wittgenstein toužil na začátku války byla upřímná, ale byla to touha mladého filosofa, snažícího se projít zkušeností, která ho oslovila při četbě a studiu. Zkušenost, kterou prodělal během válečných let, byla toho nejhrubšího zrna, byla to zkušenost a proměna, kterou nemohl sám ovlivnit, zkušenost, která na zbytek života poznamenala tisíce a tisíce mužů. To po čem na začátku toužil, po něčem zásadním, nebylo ani odleskem toho, co se v jeho životě odehrálo. Čtyři roky sloužil v poli a rok byl v zajetí, hleděl do tváře smrti, prožil náboženské probuzení, nesl odpovědnost za druhé, delší dobu byl nucen žít s lidmi, jímž by se dřív velkým obloukem vyhnul. Ztratil nejlepšího přítele, jemuž věnoval svůj Traktát. „Hluboká změna“ je pouze pokus tuto skutečnost postihnout.

2.2 Poválečné období – filosofické ticho

Když se Wittgenstein vrátil z války nesl si s sebou to, co mnoho válečných vysloužilců. Minulost, na kterou se jen těžko navazuje a budoucnost, která je v každém poválečném období nejistá. Jako třicetiletý vojenský vysloužilce, ale zvolil cestu, která

²² Tamtéž, str. 157

²³ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 157

²⁴ viz. MALCOLM Norman, *Ludwig Wittgenstein v spomienkach*, str. 16

je zdravému rozumu jen těžko pochopitelná. Za všech okolností chtěl zůstat sám sebou a tak se v září 1919 vzdal svého obrovského zděděného jmění po otci, opustil rodný dům a pronajal si byt. Přihlásil se do vzdělávacího ústavu pro učitele. Chtěl si na svůj život vydělávat sám, nechtěl přijímat žádné milodary a disponovat něčím, co nebylo výsledkem jeho práce a vlastního úsilí.

Od roku 1920 do roku 1926 učil v různých obcích okresu Schneeberg a Semmering v Dolním Rakousku. Wittgenstein vkládal do učení obrovské nasazení. Každému se snažil dát maximum, vylepšoval praktické stránky učiva, aby byla látka pro žáky zajímavější. Nadanější žáky pak po vyučování doučoval a připravoval na další studium. Ne vždy se to setkalo s kladnou odezvou rodičů. Obecně jeho tvrdý přístup a způsob nebyl lidmi dobře vnímán a přijímán. Wittgenstein měl málo přátel a neustále bojoval s vesničany, kteří ho brali za podivína a blázna. Jeho pedagogickou kariéru předčasně ukončila událost v Otterthalu, která v něm zůstala dlouho zapsána. Ve svém okolí byl známý jako tvrdý pedagog, jednou neudržel své nervy a zbil žáka, který následně ve třídě omdlel. Později při oficiálním vyšetřování Wittgenstein své chování popřel. To se odehrálo v roce 1926 a útekem z místní školy skončila jeho kariéra učitele. Tento incident pro něj byl hlubokým zraněním sama sebe, zbabělost, se kterou měl ještě po letech potřebu se vyrovnat a zpovídat se z ní svým přátelům..

Wittgenstein se neuchýlil do Cambridge, jak by se dalo očekávat, ani po tom, co ho jeho filosofičtí přátelé přemlouvali již několik let k návratu do Anglie. Vrátil se do Vídně a rozhodl se, že se se svým přítelem Engelmannelm bude podílet na stavbě domu pro svou sestru Gretl. Na tomto projektu nechal Wittgenstein znovu promluvit svou genialitu, osobitost a ryzost ducha a až paranoickou přesnost, s kterou realizoval i ty nejmenší detaily celého domu. V jeho architektuře, stejně jako v jeho myšlení se projevuje snaha oprostít se od všech příkras a zbytečností, které odvádějí mysl od ryzího myšlení a bytí.

Od té doby, co byl Traktát roku 1922 vydán, vzbudil v akademickém světě velký ohlas. V Cambridge se stal zájmem malé, ale za to vlivné skupiny filosofů. Ve Vídni se pak stal předmětem debat, dnes známého Vídeňského kruhu logických pozitivistů pod vedením Moritze Schlicka. Tomu se podařilo navázat kontakt s Wittgensteinem a je i jeho zásluhou, že se Wittgenstein postupně znovu začal věnovat filosofii, a že se k ní v roce 1929 definitivně vrátil. Potřeba uvést věci na pravou míru a říci svůj díl k filosofickým otázkám, byly tím potřebným hnacím motorem.

2.3 Anglie - návrat k akademické filosofii

V roce 1929 se k filosofii po šestnácti letech vracel se slovy: “Nevím, co mě ještě čeká,” ale ať to bude cokoliv: “Něco se stane! Když mi nevyprší čas”: Teď neklidně tčkám, nevím ale, kolem jakého rovnovážného bodu.”²⁵ V prvních letech po návratu, se jeho filosofická práce ještě stále nesla v duchu Traktátu. Ten se stal filosofickou klasikou a čekalo se na Wittgensteina, že objasní své myšlenky. Zatímco okolí čekalo na výklad jeho textů, on sám pocítoval potřebu překročit hranice, které Traktátem ve filosofickém myšlení stanovil.

Zlom, na který čekal, a který měl v jeho práci zúročit jak zkušenosti nabyté válkou tak i období poválečné, přišel kolem roku 1933. “Tehdy přišel na základní myšlenky, jejichž rozvíjení a objasňování pohltilo celý zbytek jeho života.”²⁶ Změny v jeho myšlení byly znamením radikálního odklonu od dosavadního způsobu filosofické práce. Wittgensteinova filosofie se začala rodit, jako zvuk v nástroji, nový, autentický, dosud neznámý. Pouze Wittgenstein jako nástroj a jeho duch jako inspirace.

„Tím, čím se zabývám, je morfologie používání určitého výrazu. Ukazují, že existují takové formy používání, o nichž se vám nikdy ani nezdálo. Ve filosofii se cítíme nuceni pohlížet na pojem určitým způsobem. Já dělám to, že navrhuji či dokonce i vynalézám jiné způsoby, jak na něj můžeme pohlížet. Navrhuji možnosti, na než jste dříve nepomysleli. Měli jste za to, že existuje jen jedna možnost, či nanejvýš dvě. Já jsem vás ale přivedl k tomu, že přemýšlíte i o dalších možnostech. Navíc jsem vám ukázal, jak absurdní je očekávat, že pojem odpovídá těmto omezeným možnostem. Tak pomínula vaše duševní křeč a můžete se svobodně rozhlédnout po celém poli používání výrazu a poznat rozdílné způsoby, jimiž je používán.“²⁷

Wittgenstein se však ocital v kuriózní situaci, došly mu peníze, které si vydělal jako architekt a byl nucen požádat o stipendium. Administrativně však neměl žádnou filosofickou hodnost, a tak 18. června 1929 proběhlo v Cambridge rigorózní řízení, ve kterém měl Wittgenstein získat hodnost doktora. Examinátory byli jeho staří přátelé Moore a Russel a promován byl na základě Traktátu, který už byl sedm let v oběhu a mnohými byl považován za klasické dílo. Po úvodní přátelské diskusi, Moore

25 MONK Ray, Wittgenstein. Úděl génia, str. 261

26 MALCOLM Norman, *Ludwig Wittgenstein v spomienkach*, str. 19

27 MONK Ray, Wittgenstein. Úděl génia, str. 502

položil Wittgensteinovi formální otázku, Russell naopak využíval absurdní situaci a snažil se dokázat, že Wittgenstein ve své filosofii nemá pravdu. Řízení skončilo tak, že jim Wittgenstein položil ruku na rameno a řekl: “Nic si z toho nedělejte, já vím, že tomu nikdy neporozumíte.”²⁸

Wittgenstein získal stipendium na Trinity College a začalo se období jeho velmi usilovné práce, ve kterém vznikl text, který byl vystaven na rozpadající se logické struktuře Traktátu *Some remarks on Logical Form*, to je jediná filosofická práce, kterou po Traktátu oficiálně vydal. Druhým významným textem, na kterém pracoval od svého návratu do Cambridge jsou *Filosofické poznámky* vydané roku 1984. Ty jsou pokládány za přechod mezi Traktátem a později vzniklými *Filosofickými zkoumánými*.

Wittgensteinova filosofie se zásadně pohnula od všech teorémů k praktické stránce filosofie. Zavrhoval jakoukoli filosofickou teorii a ústředním motivem jeho práce se stal citát z Goethova Fausta “Na počátku byl čin.”²⁹ “Čin, jednání, považoval Wittgenstein za něco, co je primární a co se nedá žádnou teorií racionálně zdůvodnit nebo ospravedlnit. To platí pro jazyk a matematiku stejně jako pro etiku, estetiku a náboženství.”³⁰ V přelomových letech 1934 a 35 pracoval na několika rozdílných, ale vnitřně souvisejících projektech, pod názvem *Modrá a Hnědá kniha*. V nich se snažil formulovat výsledky svého sedmiletého bádání, jehož zájmem byla oblast jazyka a jazykových her.

Po ukončení stipendia na Trinity v letech 1935/36, odjel na rok do své chaty do Norska, kde chtěl uspořádat svou dosavadní práci a kde začal psát *Filosofická zkoumání*. Jeho filosofickou kariéru znovu přerušila válka. Wittgenstein už dříve pomýšlel na to, že svou akademickou dráhu ukončí, protože ho univerzitní rutina neuspokojovala. Události ho ale předběhly. Po vypuknutí války nechtěl, stejně jako v roce 1914, jen nečinně přihlížet a tak začal vypomáhat v Guyově nemocnici v Londýně a později pracoval jako laborant v Newcastlu.³¹

Stejně jako se stala první světová válka nesmazatelným mezníkem jeho života, přinesla i druhá cosi zásadního do Wittgensteinovy filosofie. Snad právě důvod, že se Wittgenstein neúčastnil osobně bojů, ale že působil ve vojenském zázemí, způsobil to, že celou válku vnímal s určitým odstupem. Válka v roce 1914 byla jeho osobní válkou,

²⁸ Tamtéž, str. 277

²⁹ Tamtéž, str. 311

³⁰ MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 311

kdežto tato druhá, byla válkou jeho bližních. Úzce se dotýkala jeho rodiny a přátel, doléhaly na něj i všechny ostatní hrůzné válečné události. Wittgensteinův ústup od teorie začal být čím dál silnější a na brilantnosti nabírala i jeho antropologická perspektiva. Jeho ranný solipsismus ustupoval do pozadí, a jakoby zázrakem dal vyrůst nové stránce Wittgensteinovy pozdější tvorby, která v sobě nese hluboce lidský rozměr.

I přes svůj vnitřní boj o ukončení akademické činnosti, zůstal profesorem do konce roku 1947. Poté odjel do Irska, kde se snažil dokončit svou práci na *Filosofických zkoumáních*. Zmítal se mezi strachem, že už nebude moci pracovat a stavy usilovné a vyčerpávající filosofické tvorby. „Filosofoval, aby mohl žít.“³² Tehdy se Wittgensteinův zdravotní stav začal významně zhoršovat. Byl si vědom toho, že ke své práci potřebuje samotu a odloučenost od lidí. Tyto podmínky však kladly enormní nároky na jeho fyzický stav. Byl nucen o všechno se starat sám, ale to bylo podle jeho slov, i určitým požehnáním, které ho udržovalo při smyslech. Ve stavech velkého nervového vypětí mu nedovolovalo propadat šílenství, jehož rizika si byl velmi dobře vědom.

Poslední dva roky přebýval Wittgenstein u svých přátel, věděl, že se jeho konec blíží a nechtěl zůstat sám. Když mu byla na podzim 1949 sdělena diagnóza „rakovina prostaty“ nebyl nijak otřesen, spíš ho nemile překvapilo, že existuje léčba. Nechtěl být udržován při životě bez možnosti filosoficky pracovat. Na několik měsíců odjel navštívit svou rodinu do Vídně, kde právě na rakovinu umírala jeho sestra Hermína.

Po návratu z Vídně v roce 1950 dostal ještě nabídku na cyklus přednášek v Cambridge, to odmítl. Měl v úmyslu odjet do své chaty v Norsku a pracovat tam. Nakonec se mu podařilo strávit v Norsku se svým přítelem pouze dovolenou. Odjet zpět do Norska v prosinci 1950 se mu už nepodařilo, akutně onemocněl v domě svého lékaře Dr. Bevana. Wittgenstein měl panickou hrůzu z toho, že by měl zemřít sám v nemocnici. Dr. Bevan mu nabídl svou péči a svůj dům na poslední dny života. K Bevanovým se Wittgenstein stěhoval s pocitem, že už nic nenapíše a nevytvoří. Přál si, aby toto jeho neplodné období netrvalo příliš dlouho a smrt na sebe nedala zbytečně čekat.

³¹ viz: MALCOLM Norman, *Ludwig Wittgenstein v spomienkach*, str. 22

³² MONK Ray, *Wittgenstein. Úděl génia*, str. 518

Koncem února 1951 bylo rozhodnuto, že léčba hormony a ozařováním již déle nemá smysl. Když mu bylo sděleno, že už může očekávat jen několik měsíců života, nesmírně se mu ulevilo a nechal se slyšet: „Teď budu pracovat tak, jak jsem ještě nikdy v životě nepracoval.“³³ Během posledních dvou měsíců života napsal více než polovinu poznámek, které byly později vydány ve spise *O jistotě*. Mnozí to považují za nejprůzračnější ze všeho, co se mu kdy zdařilo. „Věřím, že filosofa, takového, který umí sám myslet, by četba mých poznámek mohla zajímat. Neboť i když jsem se jen zřídka trefil do černého, jistě by poznal, na jaké cíle jsem neúnavně mířil.“³⁴

„Poslední poznámku ze souboru *O jistotě* napsal Wittgenstein 27. dubna, a den nato upadl do kómatu. O den dříve měl 62. narozeniny a věděl, že jsou to jeho narozeniny poslední.když mu paní Bevanová přála „Many happy returns“, zadíval se na ni a odvětil: „There will be no returns“. Příštího večera poté, co opustili „pub“ a vrátili se domů, byl postižen těžkou krizí. Když mu pak Dr. Bevan sdělil, že bude žít už jen několik dnů, zvolal: „Dobře“! V noci na 28. dubna zůstala paní Bevanová u jeho lůžka a řekla mu, že příštího dne ho navštíví jeho nejbližší angličtí přátelé. Než ztratil vědomí, požádal ji: „Řekněte jim, že jsem měl nádherný život!“³⁵

3. Wittgensteinův vztah ke křesťanství

Náboženství mělo ve Wittgensteinově životě důležitou roli, i přesto, že to nikdy takto nevyjádřil. Existenciální otázky a otázky po lidské podstatě ho vedly k úvahám, které se přímo či nepřímo dotýkaly existence Boha a jeho postavení v životě. Velkou inspirací mu také byl jeho velmi dobrý, nábožensky založený, přítel M. O'C. Drury. Na základě rozhovorů, které s ním vedl, a které zachytil Rush Rhees v knize *Recollections of Wittgenstein*, přiblížím, jaký byl vztah Wittgensteina k náboženství. Jak se měnil v průběhu života a co pro něj byly v náboženství stěžejní momenty.

3.1 Rodinná situace

První setkání Wittgensteina s vírou a náboženstvím bylo ve Vídni v rodinném kruhu. Otec Karl Wittgenstein pocházel z židovské rodiny a matka Leopoldina

³³ Tamtéž, str. 575

³⁴ Tamtéž, str. 575

³⁵ Tamtéž, str. 576

Kalmusová byla katolička. Zatímco otec i celá rodina Wittgensteinů cítila své židovské kořeny jako těžké břímě, Ludwigova matka brala své náboženství jako přirozenou součást každodenního života.

Ludwig Wittgenstein byl pokřtěn v římskokatolickém ritu stejně jako všech sedm jeho sourozenců³⁶ stejně jako oni, dostal také od svých rodičů maximální možné vzdělání. A to nejen to odkázané na excelentní domácí učitele, ale bylo to především celé rodinné zázemí, kde duch rodiny formoval Ludwiga i mimo učební hodiny. Otcův podnikatelský duch, každodenní konfrontace se staršími sourozenci, pravidelné hudební koncerty pořádané u Wittgensteinů, rodinní přátelé, mezi které patřili nejpřednější osobnosti tehdejší Vídně. V tomto poněkud skleníkovém duchu se formovala i Ludwigova prvotní náboženská víra.

3.2 Ztráta víry – protest proti formálnímu náboženství

Když nastoupil Ludwig po dokončeném domácím vzdělávání na reálnou školu do Lince, procházel těžkým obdobím. Jeho život se v konfrontaci se stejně starými chlapci z různých poměrů otřásal v základech. Stejně tak i jeho víra. Snažil se znovu a jinak uchopit svůj život; na víru, kterou přijal jako malý, najednou nezbývalo místo. Jistě to nebylo radikální změnou hodnot, vždyť stále prosazoval svou potřebu pravdivosti člověka. Odpovědi na své přicházející náboženské temno hledal u Shopenhauera a dalších filosofů. O Wittgensteinově zralosti a nepopíratelném duchovním vývoji vypovídá až prorocky etický apel, který říkal svým přátelům: „Učiň lepším sám sebe – to je všecko, co můžeš udělat, abys zlepšil svět.“³⁷

V období, kdy studoval v Cambridge se zdá, že praktické náboženství nehrálo v jeho životě žádnou roli. Ivana Noble v *Accounts of Hope* charakterizuje jeho postoj takto: „Organizované náboženství tohoto období, bylo viděno jako součást pohodlného života a to pro Wittgensteina nemělo nic společného s živým Bohem a „útěcha, kterou poskytovalo patření k církvi“ přímo bránila tomu, aby někdo žil náboženským životem.“³⁸ Je zřejmé, že cestu k jakémukoli duchovnímu životu neviděl v každodenní

³⁶ Otázkou je, zda byly všechny Wittgensteinovy děti pokřtěny z náboženských důvodů nebo z politických. Protižidovské tendence v tehdejší Vídni byly neopomenutelné.

³⁷ MONK Ray, Wittgenstein. *Úděl génia*, str. 33

³⁸ DOLEJŠOVÁ Ivana, *Accounts of Hope: A Problem of Method in Postmodern Apologia*, Peter Lang AG, European Academic Publisher, Bern 2001, pg. 262-263

náboženské praxi Katolické církve počátku 20. století; velkou překážkou mu byl i věroučný obsah.

„Dogma Římskokatolické církve je, že boží existence může být dokázána přirozeným rozumem. Právě díky tomuto dogmatu bych nemohl být římským katolíkem. Kdybych měl přemýšlet o Bohu jako o další bytosti jako jsem já, mimo mne, jenom nekonečně mocnější, pak bych musel považovat za svou povinnost jím pohrdat.“³⁹

Během svých studií se seznámil s prací Williama Jamese *Varieties of Religious Experience*, která pojednává o rozmanitosti náboženských zkušeností. Tomu, že tato kniha nebyla jen další z řady, které během svých studií přečetl, napovídá fakt, že se o jejím významu pro svůj život i práci, později zmínil příteli M. O'C. Drurymu: „Řekl mi, že tato kniha mu velmi pomohla. A pokud se nepletu, kategorie *rozmanitosti* se stala důležitou součástí jeho myšlení.“⁴⁰ Otázka náboženství se tak v jeho životě objevuje znovu, a jak je pro jeho život typické přichází odjinud, zevnitř.

3.3 Náboženské období a jeho reflexe v Traktátu

Tázání spojené s podstatou a smyslem života a s hledáním Boha se však nejradikálněji objevilo během I. Světové války. I během bojů na frontě pracoval na Traktátu, a tak úvahy nad základy matematiky a logiky obohatil další rozměr. Transcendence se stala nedílnou součástí jeho filosofické práce.

Období, které Wittgenstein strávil na frontě za války, se dá jednoznačně charakterizovat jako náboženské, už nikdy později se v jeho životě tak intenzivně neopakovalo. V létě 1916 se objevují v jeho deníku úvahy o Bohu a účelu života:

„Vím, že tento svět je. Že v něm stojím jako moje oko ve svém zorném poli. Že je na něm něco problematického, co nazýváme jeho smyslem. Že tento smysl neleží v něm, nýbrž mimo něj. Že život je svět. Že moje vůle je svět. Že moje vůle proniká svět. Že moje vůle je dobrá nebo zlá. Že tedy dobro a zlo nějak souvisí se smyslem světa. Smysl života, tj. smysl světa můžeme nazvat Bohem. A navázat na to přirovnání

³⁹ RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, pg. 108 „It is a dogma of the Roman Church that the existence of God can be proved by natural reason. Now this dogma would make it impossible for me to be a Roman Catholic. If I thought of God as another being like myself, outside myself, only infinitely more powerful, then I would regard it as my duty to defy him.“

⁴⁰ Tamtéž, pg. 93

o Bohu jako Otci.. Modlitba je myšlenkou zaměřenou na smysl života. Události světa nemohu řídit podle své vůle, nýbrž jsem naprosto bezmocný. Učinit se na světě nezávislým – a tudíž jej v jistém smyslu ovládnout – mohu jen tak, že se zřeknu jakéhokoli vlivu na události.“⁴¹

Úvahy, které se v jeho deníku objevují nedlouho po těchto, nasvědčují tomu, že se Wittgenstein nespokojil s pouhým pasivním přijutím pojmu Bůh, ale že ho chtěl opravdově pochopit.

Když se dovídá největší válečné rány uštědřené své rodině, jeho povzdech v beznaději se neobrací k Bohu, ale ptá se sám sebe: „Jak je to strašné! Jakou filosofii bychom potřebovali, abychom se s něčím takovým vyrovnali!“⁴² Je zřejmé, jak pracoval s pojmem Bůh. Pokud žádal nějaké vysvětlení, toho, co se ve světě děje, věděl, že Bůh svou podstatou vysvětlení nedává. Není ani rozumově dokazatelný ani se z něj nedají dedukovat rozumové argumenty. Filosofie je ta, která může dát odpověď, je záležitostí slova a rozumu, dokáže dát vysvětlení, Bůh nedává vysvětlení. Boha je možné zakoušet, je to událost mezi člověkem a Jím.

Wittgenstein se obrací k filosofii, jako k té, která vlastní prostředky, kterými je možné smysl světa najít. Prostředky, které nejsou odkázané na podstatu „víry,“ ale které dokáží zprostředkovat rozumové pochopení, které ale není exaktním zdůvodňováním. Úvahy o smyslu světa a o Bohu se staly jakousi nástavbou, nad základy logiky, které doposud plně zaměstnávaly jeho mysl.

„Věřit v Boha znamená pochopit otázku po smyslu života. Věřit v Boha znamená vidět, že fakty světa věc ještě nekončí. Věřit v Boha znamená vidět, že život má nějaký smysl. Svět je mi dán, tj. moje vůle přistupuje k světu zcela zvnějšku jako k něčemu hotovému. (Co je moje vůle, to dosud nevím.) Proto máme pocit, že jsme závislí na nějaké cizí vůli. Ať je tomu jakkoliv, v každém případě závislí v jistém smyslu jsme, a to, na čem jsme závislí, můžeme nazvat Bohem. V tomto smyslu by Bůh byl jednoduše osudem anebo – což je totéž: - na naší vůli nezávislým – světem. Na osudu se nemohu učinit nezávislým. Existují dvě božstva: svět a mé nezávislé Já.“⁴³

⁴¹ MONK Ray, Wittgenstein, *Úděl génia*, str.152

⁴² Tamtéž, str.153

⁴³ MONK Ray, Wittgenstein, *Úděl génia*, str.153, Bůh je pro Wittgensteina na naší vůli nezávislý svět, nezávislé já, je stav, kdy si člověk plně uvědomuje svou hraničnost a omezenost a plně přijímá vůli, která nás přesahuje – vůli Boží, pak se stává na světě nezávislým.

Jeho úvahy o Bohu a transcendentnu v období Traktátu stojí jakoby v určité vzdálenosti, jsou k nám ve vztahu, kdy je pouze přijímáme jako něco, co se vůči nám vymezuje. Chybí zde jistá míra integrace, transcendentno jako součást života.

3.4 Návrat k filosofii – integrace transcendentna

Když se po své desetileté odmlce znovu vracel k filosofické práci, úročil zkušenosti, kterými prošel. Vlastní morální zklamání, hluboká zkušenost mystiky, která v sobě zahrnuje protipóly, nesoulady i soulady; ta mu otevřela novou dimenzi života. Toto období je typické tím, že Wittgenstein vystupuje ze sebe, vidí mnohost i barevnost světa i života. Opouští ostře determinované hranice Traktátu, a sebe sama jako měřítko světa. Zřetelně posouvá svou práci od teorie k praxi.

Tak i jeho pohled na náboženství prošel proměnou. Válečná zkušenost na pokraji smrti, naprosté vysílení, zkušenost zajetí, to všechno byly momenty, které přivedly Wittgensteina zpět k náboženské praxi. Přijal za svou i účast na bohoslužbách, kterých se v zajetí v Itálii musel účastnit. Tam se mu otevřel prostor k tomu, aby mohl pečlivě vnímat římskokatolickou liturgii. To byl přesně druh modliteb a náboženských textů, které ho oslovovaly. O tom tématu jednou také hovořili s Drurym:

„Jednoho dne jsme mluvili o modlitbě, a já se Wittgensteinovi zmínil o tom, jak mě oslovují staré liturgické modlitby latinského ritu a jejich překlad v anglikánské modlitební knížce. Wittgenstein odpověděl: Ano, tyto modlitby znějí jako kdyby byly nasáklé staletými uctívání.“⁴⁴

Stejně tak jako si Wittgenstein byl vědom stránky, která ho na náboženských textech dokázala zaujmout, byl si vědom nebezpečí, které s sebou náboženská praxe zaměřená převážně na odříkávání modliteb nese. „Pamatuj si, křesťanství není založeno na odříkávání spousty modliteb, v podstatě jsme voláni k přesnému opaku. Kdybychom ty a já žili náboženským životem, nesmělo by to být tak, že bychom hodně mluvili o náboženství, ale že v jistém směru naše životy by byli jiné.“⁴⁵

Snad už v té době se v jeho hlavě formovaly myšlenky na základě kterých později formuloval svůj výrok o náboženství budoucnosti.

⁴⁴ RHEES Rush, *Recollections of Wittgenstein*, pg. 94

3.5 Náboženství jako proměna života

„Jednou věcí jsem si jist. Náboženství budoucnosti bude muset být extrémně asketické; a tím nemyslím pouze zřeknutí se jídla a pití.“⁴⁶ To co Wittgenstein prosazoval nejen ve své filosofické práci, ale i ve vztahu k náboženství byla jakási střídmost myšlenek, tedy střídmost jazyka. Neodsuzuje všechny stránky tehdejší náboženské praxe, naopak, jsou prvky, na kterých staví. Zmínila jsem vztah ke starým liturgickým textům a také zároveň názor na náboženský život, který není postaven na mluvení o Bohu. A tak náboženství u Wittgensteina koresponduje s jeho filosofickou prací a s pojetím jazyka. Ve vztahu k němu pracuje s jazykem ve dvou rovinách.

Rovina jazyka a jeho „popisná funkce.“ Ta je založená na argumentech, dokazování a diskutování. Snaží se danou věc postihnout přímo. Wittgenstein sám říká: „Najednou to vidím jasně, jako záblesk světla, ne pouze, že jakýkoli popis, který mě napadá, by mohl popsat to co považuji za absolutní hodnotu, ale že bych odmítl každý podstatný popis, který by kdokoli navrhl, ab initio, z podstaty jeho dosahu...“⁴⁷

Rovina „signifikantního výroku“, čili jazyka jako obrazu. Jazyk a jeho symbolický obsah, který „nepopisuje,“ ale odkazuje ke skutečnosti, kterou chce přiblížit. Takovým je například liturgický jazyk. Wittgenstein viděl v symbolickém jazyce křesťanství velký poklad a snažil se, ve vědeckém duchu tehdejší doby, rehabilitovat jeho místo. „Symbolismus křesťanství, který je za slovy, je úžasný, ale když se z něho lidé snaží vytvořit filosofický systém, odpuzuje mě to.“⁴⁸ A proto Wittgensteinovo asketické náboženství chápu jako náboženství, kde převažuje symbolická rovina jazyka. Společenství se ve společně odříkávaném Otčenáši dotýká konkrétněji toho, k čemu nás modlitba Páně směřuje, než při nekončících teologických diskusích o Bohu, kdy se snažíme popisovat, co se děje v nás, k čemu nebo ke komu se obracíme. Wittgenstein neříká, že tento druhý proces by neměl probíhat, jen ve svém pohledu zdůrazňuje ryzost a hloubku symbolů, ne povrchní řeči.

⁴⁵ Tamtéž, pg. 94 „but remember the Christian religion does not consist in saying a lot of prayers, in fact we are commanded just the opposite. If you and I are to live religious lives it must not just be that we talk a lot about religion, but that in some way our lives are different.“

⁴⁶ Tamtéž, pg. 114 „Of one thing I am certain. The religion of the future will have to be extremely ascetic; and by that I don't mean just going without food and drink.“

⁴⁷ Tamtéž, pg. 83 „I at once see clearly, as it were a flash of light, not only that no description that I can think of would do to describe what I mean by absolute value, but that I would reject every significant description that anybody could possibly suggest, ab initio, on the ground of its significance...“

⁴⁸ RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, pg. 87 „The symbolism of Christianity is wonderful beyond words, but when people try to make a philosophical system out of it I find it disgusting.“

To že náboženství a především křesťanství mělo pro Wittgensteina hluboký smysl charakterizují jeho diskuse, které o něm vedl. Při jedné vycházce v Cambridge mu Drury popisoval, jak v dětství i později v dospělosti prožíval chorobný strach, když se měl pohybovat sám po bytě. Wittgenstein mu odpověděl:

„Budeš si myslet, že jsem šílený, budeš si myslet, že jsem se zbláznil, když ti řeknu, že pouze náboženské pocity jsou lékem na takový strach. Odpověděl jsem mu, že si vůbec nemyslím, že to bylo bláznivé; že když jsem se vracel z Irska, uvědomil jsem si něco o síle náboženství. Vypadal nespokojeně s touto odpovědí, jako kdybych mu vůbec nerozuměl. Wittgenstein odpověděl: Nemluvím o pověře, ale o pravých náboženských pocitech.“⁴⁹

Náboženské pocity, pro něj nejsou pouze náplastí na duševní rány, nebere náboženství, jako systém, který člověku poskytuje místo odpovědi náhražky, ale jako duchovní stav, který proměňuje člověka, je pro něj inspirací jak jinak žít a přemýšlet.⁵⁰

⁴⁹ Tamtéž, pg. 101 „You will think I am crazy, you will think I have gone mad, when I tell you that only religious feelings are a cure for such fears. I replied that I didn't think that was crazy at all; that coming from Ireland I knew something of the power of religion. He seemed displeased with this answer as if I hadn't understood him. Witt: I am not talking about superstition but about real religious feeling.“

⁵⁰ „Nebud' závislý na okolnostech. Ujistí se, že tvoje náboženství je věcí pouze mezi tebou a Bohem.“ Tamtéž, pg. 102

II. MEZE A MOŽNOSTI LIDSKÉHO POZNÁNÍ - JAZYK

1. Tractatus Logico Philosophicus

1.1 Úvodní slovo

Když v sobě Wittgenstein objevil touhu formulovat své filosofické myšlenky a napsat první filosofickou práci, bylo mu pouhých dvacet čtyři let. Do té doby absolvoval pět semestrů filosofie pod vedením, nebo spíše ve spolupráci s Bertrendem Russlem a cítil zásadní potřebu odpovědět na základní otázky logiky z pohledu našeho jazyka, jak to formuloval v úvodu k Traktátu.⁵¹ Mnoho myšlenek Traktátu vzniklo jako kritická reakce právě na díla Bertranda Russela a G. Fregeho. Práce na Traktátu zabrala Wittgensteinovy sedm let, věnoval se v něm základům čisté matematiky, logické a jazykové analýze a stanovil v něm základy logiky.

Dalších téměř dvanáct let se stala základním tématem jeho osobní korespondence. To už bylo v letech, kdy se filosofii nevěnoval a pouze udržoval písemný styk se svými přáteli z Cambridge. Díky tomu můžeme Traktátu jasněji porozumět, protože byl nucen několikrát svůj cíl formulovat, aby svou práci obhájil. Tak například napsal B. Russelovi v dopise 19. srpna 1919, že hlavním tvrzením Traktátu: „je teorie toho, co může být vyjádřeno výroky – to je jazykem – (a stejně tak, to co může být myšleno) a toho co výroky být vyjádřeno nemůže, ale může být pouze ukázáno; což věřím, je základní problém filosofie.“⁵²

1.2 Forma a obsah

Traktát je rozdělen číselnou strukturou. Každá myšlenka má své číslo. Základní oblasti jsou číslovány řadou do sedmi a rozvíjející myšlenky jednotlivých témat jsou rozlišovány číslicí za desetinou tečkou. Tak se na první pohled objevuje vcelku jednoduchá struktura, ve které se má čtenář orientovat. Wittgenstein ale není tak jednoduše čitelný a myšlenky celého Traktátu spolu vnitřně souvisejí, proto není jednoduché je systematicky roztrždit. Mezi způsoby, které dogmaticky vycházejí z desetinné struktury, od jedné do sedmi, patří výklad uvedený v elektronické

⁵¹ viz. WITTGENSTEIN Ludwig, TLP, str. 7 „...Co se vůbec dá říci, dá se říci jasně; a o čem se nedá mluvit, o tom se musí mlčet. Kniha chce tedy vytyčit myšlení hranici, anebo spíše – nikoli myšlení, nýbrž výrazu myšlenek: neboť abychom vytyčili myšlení hranici, museli bychom moci myslet to, co myslit nelze). Tato hranice se může vést tedy jen v jazyku a to, co leží za touto hranicí, je prostě nesmysl.“

⁵² HACKER P.M.S., *Wittgenstein: Connections and Controversies*, Clarendon Press Oxford 2001, str. 129

encyklopedii Stanfordské univerzity. Pojmenovala jsem ho „systematicko-numerický“, tento způsob výkladu není vždy jednoznačný a spíše se jím člověk dostává do zajetí složité struktury a není schopen proniknout pod povrch a vidět celistvost Traktátu.⁵³

Existují ale i pokusy o tematické rozčlenění, které se nedrží numerické struktury, ale představují pohled poměrně více „Wittgensteinovský“. Takovým je rozdělení hlavních témat Traktátu podle M.S. Hackera, ten uvádí deset oblastí: Harmonie mezi myšlenkou, jazykem a realitou; Sémantika; Logický vztah mezi větami; Vnitřní vlastnosti a vztahy věcí a situací; Kategoriální (apriorní) znaky věcí a typová klasifikace; Hranice myšlenky; Hranice reality a logická struktura světa; Metafyzické principy přírodních věd; Metafyzika zkušenosti; Etika, estetika a náboženství.⁵⁴

Traktát se po svém vydání stal na mnoho let pramenem nejrůznějších filosofických diskusí i spekulací. K náročnosti jeho čtení bezesporu přispěl Wittgensteinův písemný styl. Sám ho později přehodnotil, když o Traktátu řekl: „Každá věta Traktátu by měla být viděna jako nadpis kapitoly, který potřebuje další výklad. Můj současný styl je docela jiný; snažím se vyvarovat té předchozí chyby.“⁵⁵

⁵³ Stanford Encyclopedia of Philosophy – Library of Congress Catalog Data: ISSN 1095-5054, Metaphysics Research Lab, Center for the Study of Language and Information, Stanford University, Stanford, CA 94305 [cit. 2006-5-20] - <http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein>

The seven basic propositions are: 1. The world is everything that is the case. 2. What is the case, the fact, is the existence of atomic facts. 3. The logical picture of the facts is the thought. 4. The thought is the significant proposition. 5. Propositions are truth-functions of elementary propositions. (An elementary proposition is a truth function of itself.) 6. The general form of truth-function $[p, \xi, N(\xi)]$ This is the general form of proposition. 7. Whereof one cannot speak, thereof one must be silent.

⁵⁴ HACKER P.M.S., *Wittgenstein: Connections and Controversies*, str. 98 – 100 „(i) Harmonie mezi myšlenkou, jazykem a realitou. (harmonie mezi znázorněným a tím co má být znázorněno), (ii) Sémantika. (nikdo nemůže říct co je významem symbolu), (iii) Logický vztah mezi větami. (nikdo nemůže říct, že nějaká věta vychází z jiné nebo že jedna věta popírá jinou. (iv) Vnitřní vlastnosti a vztahy věcí a situací. (vnitřní vlastnosti a vztahy věcí jsou vlastnostmi a vztahy takovými, že je nemyslitelné, že by je tato věc neměla mít), (v) Kategoriální (apriorní) znaky věcí a typová klasifikace. (nikdo nemůže říct, že věc patří do dané kategorie – například, že červená je barva nebo že *a* je objekt (TLP 4.122-4.125)), (vi) Hranice myšlenky. (nikdo nemůže ohraničit to, co je myšlenka v jazyce, tím, že by řekl co nemůže být myšleno, protože kdyby to řekl, musel by být schopen myslet, to co se myslet nedá), (vii) Hranice reality a logická struktura světa. (hranice světa jsou také hranicemi logiky), (viii) Metafyzické principy přírodních věd. (základní principy přírodních věd nejsou popisy přírody, ale formy popisu), (ix) Metafyzika zkušenosti. (to, co solipsista míní, je poměrně správné, pouze se to nedá vyslovit, ale objevuje se to v hranicích mého jazyka, který je hranicí mého světa), (x) Etika, estetika a náboženství. (je nemožné, aby existovaly věty o etice. Věty nemohou vyjádřit nic, co je vyššího. Etika je transcendentální“

1.3 Jazyk v mezích Traktátu - Základní oblasti

Proč se Wittgenstein zabýval jazykem? Jazyk je způsob komunikace, dorozumíváme se jím v každodenních situacích a je prostředkem, kterým sdělujeme zkušenost se světem. Podle Wittgensteina jsme jazykem, jako jediným prostředkem, schopni vyjádřit logickou strukturu světa. Proto je jazyk nositelem významu, je schopen sdělit to, jak svět je. Ivana Noble v *Accounts of Hope* shrnuje Wittgensteinův záměr v Traktátu takto: „..... prvotní zájem není v interpretaci, ale v konkrétní jazykové struktuře, která je nositelkou významu a pravdy.“⁵⁶

Podmínkou k tomu, aby tento význam byl sdělen je logicko-syntaktická struktura jazyka, která musí být správná, aby korespondovala a odrážela dokonalý logický řád světa. Svět je konkrétním světem každého člověka. To co má jazyk s konkrétním světem společného je logická forma, kterou je schopen zprostředkovávat vztah mezi myšlením a světem. Tak představuje Wittgenstein zkoumání jazyka, jehož výsek je úzce zaměřen na gramatickou strukturu a ostatní součásti jazyka nechává prozatím stranou.

1.3.1 Gramatika, logická syntax

Gramatika je v Traktátu podmínkou pro vyjádření smyslu a pro určitou pravdivostní hodnotu věty. Věta je pravdivá pokud, pokud je její logická syntax správná.

„3.325 Abychom se vyhnuli těmto omylům, musíme používat znakový jazyk, který je vylučuje tím, že nepoužívá týž znak v různých symbolech, ani znaky, které označují navenek různým způsobem. Tedy znakový jazyk, který je poslušen logické gramatiky – logické syntaxe. (Pojmové písmo Fregeho a Russella je takovým jazykem, který ještě nevylučuje všechny chyby.)“⁵⁷

Pravdivost tedy neukazuje korespondenci jazyka s realitou, záměr s kterým byla věta vyřčena, ani sekundární projevy jazyka jako intonace, gesta, čas, místo a způsob jakým byla řečena, ale nositelem významu je gramatická a syntaktická správnost.

⁵⁵ RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, Oxford University Press, Oxford 1984, pg. 159 „Every sentence in *Tractatus* should be seen as the heading of a chapter, needing further exposition. My present style is quite different; I am trying to avoid that error.“

⁵⁶ DOLEJŠOVÁ Ivana, *Accounts of Hope: A problem of Method in Postmodern Apologia*, pg. 238

⁵⁷ WITTGENSTEIN Ludwig, TLP, Oikoyemnh, str. 39

K této úzké svázanosti jazyka s gramatickou skladbou, se však Wittgenstein dostává přirozeně přes chápání světa a logiky jako principu jeho poznání. Logika přesně vyjadřuje čistý apriorní řád světa.⁵⁸ A tak logika jako prazáklad existuje ve svých tautologických výrociích sama o sobě. „5.552 „Zkušenost“, kterou potřebujeme k porozumění logice, není zkušeností, že se něco má tak a tak, nýbrž, že něco je: jenže právě to není žádná zkušenost. Logika je před každou zkušeností – že je něco tak. Je před Jak, nikoli před Co.“⁵⁹ Tato čistá logická forma je součástí našeho běžného jazyka.

Jazyk jako běžný výrazový prostředek nemůže být v logice obsažen, protože logika stojí jako prazáklad a nenesé žádný význam. A tak Wittgenstein rozvíjí lineárně dvě úrovně jazyka.

1) Čisté logické myšlení jako způsob poznání logiky, čili apriorního řádu. To je úzce svázáno s přesnou jazykovou formou, která, je-li správně užitá, zahrnuje v sobě tento apriorní řád světa. Jazyk jehož znaky jsou pouze popisy výrazů a nenesou žádný význam. „3.33 V logické syntaxi nesmí nikdy hrát roli význam znaku; logická syntax se musí dát vybudovat beze zmínky o významu znaku, smí předpokládat pouze popis výrazů.“⁶⁰

2) Logické myšlení, které je bezprostřední součástí každodenních jazykových vyjádření, a které je založeno na běžných logických argumentech jazyka. „6.1263 Bylo by přece podivné, kdybychom mohli dokázat smysluplnou větu logicky z jiných vět, a kdybychom to mohli udělat také pro větu logickou. Je předem jasné, že logický důkaz smysluplné věty a důkaz v logice musí být dvě zcela odlišné věci.“⁶¹ Běžný jazyk a jeho logický základ je způsobem, kterým se dobereme základů apriorní logiky.

1.3.2 Svět a člověk

Aby bylo možné lépe pochopit Wittgensteinův důraz na gramatický aspekt jazyka je nezbytné představit základní teze o existenci světa, které jsou v úvodu myšlenkového sledu Traktátu.

Svět představuje strukturu, která není náhodná, ale v které jsou všechny fakty ve vzájemném vztahu. „1.1 Svět je celkem faktů a nikoli věcí.“ „2 To, co fakticky je (fakt),

⁵⁸ Tamtéž, TLP 6.13, str. 149

⁵⁹ WITTGENSTEIN Ludwig, TLP, str. 127

⁶⁰ Tamtéž, str. 39

je existence stavů věcí. 2.03 Ve stavu věcí souvisí spolu předměty tak jako články řetězu.⁶² Svět není neuchopitelným světem, který existuje nezávisle na mně. Nejsem nezúčastněný pozorovatel, ale svět, který vnímám, je konkrétní, určitý svět, který spoluutvářím svou participací. Jsem hranicí, která tento svět ohraničuje, utvářím jeho rozsah i kvalitu. „5.63 Jsem svým světem. (Mikrokosmos)“⁶³ Hranice mého myšlení, chápání a poznání jsou hranice mého světa, který je ale zároveň světem jediným. Neexistuje objektivní pojetí světa, které by bylo možné nezávisle nahlížet. Ze svého pohledu, jako bod, který je schopen poznání a vnímání, určuji hranice tohoto světa zevnitř. „5.632 Subjekt nepatří ke světu, nýbrž je hranicí světa.“⁶⁴

Tak se objevuje Wittgensteinův antropologický důraz, když v konfrontaci s vědeckými důkazy, znovu staví člověka do postavení, v kterém naplňuje jeho smysl a účel lidství. Obrácení se do sebe, vnímání světa vlastními smysly, to je způsob, kterým získáváme jakoukoli jistotu o světě kolem nás, zkušenost je alternativou k důkazu.

Rehabilituje pohled solipsismu v tom směru, že já solipsismu je určujícím bodem, z kterého je možné o světě cokoli zjistit. „5.64 Zde vidíme, že solipsismus, je-li přísně provedený, splývá s realismem. Já solipsismu se scvrkává do nerozlehlého bodu a zůstává jemu přiřazená realita.“⁶⁵ Vlastní zkušeností jsem schopna dojít k určitým stupňům jistoty týkající se určitých faktů. Tak se poznání světa z pohledu solipsismu opírá o zkušenost. Svět je naším světem, my s ním máme bezprostřední zkušenost. Forma našeho každodenního života je formou logickou, která koresponduje s jazykem, jehož znaky odpovídají předmětům světa. Wittgenstein nemluví o nějakém abstraktním světě, mluví o pouličních lampách, mluví o výměně frází se sousedem, o učení se novému jazyku, o pískání si, o melodii kterou slyšíme, o přáních, která máme; to vše lze myslet jasně, protože není žádný zprostředkovatel, který by nám musel tlumočit, co se ve světě děje, my sami prožíváme tyto konkrétní situace a z nich si vytváříme obraz.

Vše co se týká myšlení, je obrazem reálného světa. „3.01 Myšlenka obsahuje možnost situace, kterou myslí. Co je myslitelné, je také možné.“⁶⁶ Hranice mého myšlení jsou hranice světa, ale nejsou to hranice omezující, mohu myslet až tam kam mi síly a schopnosti stačí, sahám až na samý kraj poznání, za ním už nic není. Hranice,

⁶¹ Tamtéž, str. 147

⁶² Tamtéž, str. 9, 17

⁶³ Wittgenstein Ludwig, TLP, str. 131

⁶⁴ Tamtéž, str. 131

⁶⁵ Tamtéž, str. 133

kteře ohraničují svět, jsou hranice mé lidské perspektivy. „5.62 To, že svět je můj svět, se ukazuje v tom, že hranice tohoto jazyka (toho jazyka, kterému rozumím jen já) znamenají hranice mého světa.“⁶⁷ Jakmile rozšířím tyto hranice, jakmile jsem seznámena s nějakou další situací, faktem, informací, automaticky se stává součástí mého světa a já ji svým poznáním proměňuji, měním její kvalitu, protože vstupuji do spektra jejích vlastností. Mezi její charakteristiky patří i to, že já ji znám, že je součástí mého světa.

Svět je život a se smrtí končí, svět někoho jiného je úplně jiný než svět můj, i když nazíráme zdánlivě stejné věci, prožíváme stejné situace, perspektiva každého je jedinečná a unikátní, a nelze ji plně ani sdílet ani poznat. Svět s mou smrtí skončí, odejdu jako bod, který utváří hranice mého světa. „5.621 Svět a život jsou jedním.“⁶⁸

1.3.3 Harmonie mezi myšlenkou, jazykem a světem

Harmonie světa a myšlenky, kterou představuje Wittgenstein v Traktátu, je závislá na jazyku jako projekční možnosti toho, co je obsahem našeho myšlení, ale co ještě dál za sebe odkazuje k existenci světa. V této harmonii je myšlení úzce spojeno s jazykovou formou. „3.5 Použitý, myšlený větný znak je myšlenka. 4. Myšlenka je smysluplná věta.“⁶⁹ Myšlení vychází z pojmů světa, jehož formu vnímáme v dokonalé podobě, a jazyk jako projekční metoda používá stejnou formu. „2.022 Je zřejmé, že i myšlený svět, který se nejvíce liší od světa skutečného, musí mít s ním něco společného – totiž formu.“⁷⁰

Myšlení stojí jako prostředník mezi světem a jazykem, který sděluje zamýšlenou skutečnost. V myšlení se skutečnost dokonale odráží a jazyk se jí snaží zprostředkovat. „3.11 Používáme smyslově vnímatelný znak (zvukový či písemný atd.) věty jako projekci možné situace. Projekční metodou je myšlení smyslu věty.“⁷¹

Jazykem se však pravého a dokonalého obsahu pouze dotýkáme a navádíme toho s kým komunikujeme k jeho pochopení, nikdy ho ale nemůžeme jazykem plně vyjádřit. Mezi jazykem a světem existuje přímý vztah, stejně jako je svět světem faktů,

⁶⁶ Tamtéž, str. 25

⁶⁷ Tamtéž, str. 131

⁶⁸ Wittgenstein Ludwig, TLP, str. 131

⁶⁹ Tamtéž, str. 45

⁷⁰ Tamtéž, str. 13

⁷¹ Tamtéž, str. 27

tedy vztahů, i jazyk je vztahovým systémem znaků a symbolů. Oba, svět i jazyk mají stejnou logickou formu. Wittgenstein ukazuje tento vztah:

4.014 Gramofonová deska, hudební myšlenka, notace, zvukové vlny jsou všechny navzájem v tom zobrazovacím vnitřním vztahu, který existuje mezi jazykem a světem. Všem jim je společná logická výstavba. (Tak jako v pohádce dva mládenci, jejich dva koně a jejich lilie. Všechno je zde v jistém smyslu jedním.)⁷²

Ve vztahu k jazyku a textu představuje Wittgenstein v Traktátu dvě roviny.

Rovinu logicko-gramatickou, která sama o sobě má vypovídající hodnotu o světě, ukazuje jeho logické vztahy.

A rovinu symbolickou, kdy používáme jazyk jako obraz. V Traktátu je pojem symbolu ještě přísně začleněn do logické struktury světa. Má ve větách a větné syntaxi pevně dané místo a znaky, které ve větě nesou symbolický význam jsou nezaměnitelné. Symbolický obsah nese gramatické postavení znaku ve větě. I přes toto přísné ukotvení symbolu, je jeho význam v textu a jazyce nenahraditelný.

Důraz na symboliku textu vrcholí, když Wittgenstein uzavírá Traktát slovy: „Moje věty objasňují tím, že je ten, kdo mi rozumí, rozpozná nakonec jako nesmyslné, vystoupí-li – po nich – nad ně. (Musí takřikajíc odhodit žebřík poté, co po něm vystoupil nahoru.) Musí tyto věty překonat, pak vidí svět správně.“⁷³ Celý Traktát, neustále odkazuje k něčemu vyššímu, z každé úrovně, ať slova, věty nebo celého jazyka, pokaždé Wittgenstein navede o kousek dál.

1.4 Závěrečné shrnutí

Je těžké stanovit, jaké otázky Wittgensteinovy filosofie patří pouze do Traktátu, jaké se mu podařilo vyřešit v jeho rámci, a které přešly do pozdějšího období. Pracoval s určitými tématy a oblastmi, ale protože jeho práce probíhala několik let a k jejímu zhodnocení se dostal až po dlouholeté odmlce, závěry, které ohledně Traktátu zaujal lze přiřadit do doby, kdy už pracoval na myšlenkách, které později vydal jako *Filosofická zkoumání*.

⁷² Tamtéž, str. 47

⁷³ WITTGENSTEIN Ludwig, TLP, str. 169, 6.54

Oblast, která dostala v Traktátu jasnou formu a byla prozatím považována za vyřešenou byly základy logiky a matematiky. Pokud se ale pokusíme charakterizovat Traktát jako celek, v souvislostech Wittgensteinova života, jde spíše o nasměrování filosofické práce, kterou se bude zabývat po zbytek života. .

2. Filosofická zkoumání

2.1 Úvodní slovo

Filosofická zkoumání byla vydána v roce 1945 tedy šestnáct let po tom, co se Wittgenstein vrátil k filosofii. Shrnují tedy podstatnou část jeho filosofického života, jak ale sám v úvodu říká, k vydání byl připraven pouze určitý výsek jeho myšlenek, který byl vybrán z jeho práce tak, aby myšlenky postupovaly od jednoho předmětu k druhému v přirozeném a bezmezerovitém sledu.⁷⁴ Hlavním motivem pro vydání jeho práce byla intenzivní potřeba vysvětlit některé myšlenky Traktátu a představit myšlenky nové, které Traktát překonaly. Dalším impulsem byla skutečnost, že od Traktátu nebyla oficiálně vydána žádná jeho práce a jeho myšlenky kolovaly špatně pochopené, rozředěné nebo zkomolené, tak jak si je zapisovali studenti na přednáškách.

Wittgensteinova práce s jazykem dostala ve *Filosofických zkoumáních* radikálně jiný ráz. Zatímco v Traktátu je jazyk doslova spoután logickou syntaxí a způsob, který v něm Wittgenstein představuje je jakousi „vnitřní“ modifikací jazyka tak, aby odpovídal správné formě a byl nositelem smyslu. Ve *Filosofických zkoumáních* představuje jazyk s neobvyklou šíří. Jazyk pozoruje „zvenku,“ z určitého odstupu. Vnímá dopodrobna jeho rozličné a rozmanité formy. Wittgenstein, na úvodních stránkách *Filosofických zkoumáních*, až s dětským údivem popisuje svůj současný pohled na jazyk a zároveň v něm jasně ukazuje, že své postoje z Traktátu již překonal:

„23 Kolik ale existuje druhů vět? Snad tvrzení, otázka a rozkaz? – Existuje *nespočet* takových druhů: nesčetné různé druhy použití všeho toho, co označujeme jako „znaky“, „slova“, „věty“. A tato rozmanitost není nic pevného, jednou provždy daného; nýbrž vznikají nové typy řeči, nové řečové hry....“

Nechává jazyk jako živý organismus fungovat a pozorně reflektuje jeho nuance. Výstižně svou práci charakterizoval při konverzaci s M. O'C. Drurym:

⁷⁴ Viz. WITTGENSTEIN Ludwig, *Filosofická zkoumání*, (dále jen PI) Filosofický ústav AV ČR, Praha – Zbraslav 1993, str. 9

„Děláš přesně tu věc, na které pracuji, zkusím pozorovat to, jak používáme slova v našem skutečném životě. To mě dovedlo k tomu, proč je Sokrates považován za velkého filosofa. Protože, když se Sokrates zeptá na význam slova, lidé mu dají různé příklady užití toho slova, s tím ale není spokojen, chce jednotnou definici. No, a když mě, někdo ukáže jak se nějaké slovo používá a jeho různé významy, je to přesně ten druh odpovědi, který chci slyšet.“⁷⁵

2.2 Řečové hry a pravidla

Zatímco v Traktátu byl jazyk ve své rozmanitosti odsouzen k tomu následovat určitou logickou strukturu a pokud tomu tak nebylo, byl považován za nesmyslný. Nový pohled je osvobozen od narýsovaných cest gramatiky. Nositelem pravdy a významu není jazyk zformovaný podle určitého klíče, ale jazyk jako celek v celé své rozmanitosti.

Jazykové systémy, které v sobě gramatickou správnost již apriori mají, jsou ukotveny v jazykových hrách. To znamená, že jejich logický, pravdivostní obsah jim nedává pouze gramatická správnost, ale kontext jejich užití. Neexistuje jedna univerzální gramatika, není jeden jediný univerzální způsob, jak užívat jazyk, aby byl nositelem významu a pravdy. Vypovídající pravdivostní hodnotu v sobě nese kontext jazyka. Řečová hra určuje smysl jednotlivých slov.⁷⁶ Je jakýmsi rámcem do něhož jsou jednotlivá slova zasazena a v jehož pravidlech se používají. Slovo, ale i celá gramaticky správná věta, použita pokaždé v jiné jazykové hře (pronesena jiným tónem s jinou

⁷⁵ RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, pg. 115 („You are doing the sort of thing I am working at, trying to see how in actual life we use words. It has puzzled me why Sokrates is regarded as a great philosopher. Because when Sokrates asks for the meaning of a word and people give him examples of how that word is used, he isn't satisfied but wants a unique definition. Now if someone shows me how a word is used and its different meanings, that is just the sort of answer I want.“)

⁷⁶ Pro bližší ilustraci toho, co všechno je součástí jazykové hry, uvedu příklad, který mě napadl, když jsem v autobuse viděla velmi energický a emotivní rozhovor dvou neslyšících. Znaková řeč používá gesta a stejně dokáže jako mluvený jazyk vyjádřit, co je myšleno. Jako kdyby prvky, které jsou při řeči, za normálních okolností, pouze doprovodné byly právě ty nosné. Mimiku, gesta, intonaci považujeme při mluvené řeči za vedlejší, doprovodné funkce, ale přitom jsou nezbytné k tomu, aby slova sdělila, to co mají. Přitom znaková řeč se stěžejně opírá o gestikulaci a ostatní prvky jsou doprovodné, pouze jejich intenzita se mění. Nemůžeme tedy ani říci, že myšlení probíhá v pojmech slov. Myšlení musí být nějakou činností, která není vázána na slova, u kombinovaně postižených (neslyšící a nevidomí), může mít podoba slova třeba tvar rytmu, protože ten jsou schopni vnímat hmatem, dotekem, pak by jejich řeč v myšlení zněla jako rytmický kód nebo jako „morzeovka.“

gestikulací) nese jiný smysl, obsah. „23.....Výraz „řečová hra“ tu má vyzdvihnout, že promlouvání řeči je částí určité činnosti nebo určité životní formy.....“⁷⁷

Aby Wittgenstein ilustroval pojem řečové hry, představuje nespočet druhů běžných každodenních situací. Vychází z úplně základních modelů dialogických rozhovorů, na kterých zkoumá funkce jazyka. A tak představuje zcela primitivní formy jazyka založené na povelích a pokynech a na dohodnutých pravidlech, kdy se funkce jazyka zužuje pouze na jednoduché vykonávání činností.

„2Tato řeč má sloužit dorozumění dělníka A s pomocníkem B. A staví něco ze stavebních kamenů; k dispozici jsou kostky, sloupy, desky a trámy. B mu má přinášet stavební kameny, a sice v tom pořadí, jak je A potřebuje. K tomuto účelu používají řeči, která je tvořena slovy: „kostka“, „sloup“, „deska“, „trám“. A tato slova zavolá; - B přinese ten kámen, který se naučil na toto zavolání přinášet. – Chápej toto jako úplnou primitivní řeč.“⁷⁸

Prochází přes složité situace, až k nejsložitějším dialogům, týkajícím se skutečností, které jsou pocitové, nebo které přesahují náš život a my jsme schopni sdílet je na základě popisu pocitů. Tyto pocity a míra jejich sdílení je však vždy odkázána na vlastní zkušenost a míru důvěry a víry, s kterou přijímám sdělené skutečnosti. „O duševním stavu druhého můžeš sice mít plnou jistotu, ale je to vždy jen jistota subjektivní, žádná jistota objektivní. – Tato dvě slova poukazují na rozdíl v řečových hrách.“⁷⁹

Různost řečových her a jejich opakování, to znamená životních situací, ukazuje principy, které jsou na nich shodné. V jejich rámci Wittgenstein mluví o pravidlech, kterými se jednotlivé hry řídí. Tato pravidla, na rozdíl od pravidel Traktátu, spočívají na jisté příbuznosti, ale ne dogmatické přesnosti. Zatímco gramatická pravidla Traktátu byla neměnná a abstraktní, pravidla řečových her jsou pravidla praktická. Ke shodě na pravidle dochází až po tom, co více lidí udělalo stejnou věc víckrát za sebou. Není to nějaké následování teoretických předpisů, ale pravidla vycházejí z každodenní praxe. Nemohou však být soukromou věcí, protože pak by chyběl rozměr, kdy je pravidlo sdíleno a tedy druhými viděno jako správně provedené.

⁷⁷ WITTGENSTEIN Ludwig, PI, str. 23

⁷⁸ WITTGENSTEIN Ludwig, PI, str. 14

⁷⁹ Tamtéž, str. 287

„202proto je „řízení se pravidlem“ určitá praxe. A být přesvědčen, že se řídíme pravidlem, není: řídit se pravidlem. A proto se nemůže nikdo pravidlem řídit jen „soukromě“ („privatim“), protože jinak by přesvědčení, že se člověk řídí pravidlem, bylo totéž jako řídit se pravidlem.“⁸⁰

2.3 Myšlení

Posun, který se ve *Filosofických zkoumáních* projevil v přístupu k jazyku. Má své přirozené zakotvení v chápání myšlení. Myšlení přestává být zajato ve formě smysly vnímatelného světa, stejně jako jazyk v zajetí gramatiky. V Traktátu bylo odrazem světa, který byl určen jasnými hranicemi. Traktát nepřipouštěl možnost, že i když o něčem nemůžeme mluvit, přesto to může existovat v našem myšlení.

Znaková podstata jazyka je přirozenou součástí myšlení. Od dětství se učíme myslet v pojmech našeho světa. Učíme se kódovací systém, který je společný i pro ostatní jazyky. Tuto znakovou stavbu používáme v běžném jazyce k dorozumívání a komunikaci s ostatními, ale používáme ji i jako strukturu, která nás přivádí k myšlení, které nevychází z faktů světa. Je to myšlení, které vyvstává v naší mysli jako tušení něčeho jiného, odlišného, co jsme zatím nedokázali pojmenovat.⁸¹

Wittgenstein mluví o pojmech jako chápat, minit, tušit, přát si. Jsou pro něj určitým stavem mysli, kdy dochází k nějaké změně poznání. Spíše tedy než o hranicích, které poznání posouvá se soustředí na jeho kvalitu, na proces proměny. Když mluví o chápání, víc než procesem jak něco pochopit se zabývá okamžikem pochopení, tím, kdy se v naší mysli objeví pocit, že už jsme to pochopili, už jsme pronikli podstatu, zařadili jsme si určitou věc – pojmenovali, tedy pojali za vlastní.

⁸⁰ Tamtéž, str. 102

⁸¹ Pojmu myšlení, které není závislé na faktické formě světa a které z ní nevychází, se Wittgenstein dotýká, v reakci na Wiliama Jamese, který se zabýval náboženskou zkušeností. Uvádí příklad, kdy James mluví o hluchoněmém člověku, který aniž by byl jakkoli seznámen s jazykem, jeho myšlení se rozvíjelo. „..... Mr. Ballard, dospěl k myšlenkám o Bohu a o světě ve svém raném mládí, ještě než mohl mluvit. – Co to asi může znamenat! – Ballard píše: ...Právě během těchto rozkošných projížděk, nějaké dva nebo tři roky předtím, než jsem se obeznámil se základy psaného jazyka, jsem začal sám sobě klást otázku: jak vznikl svět?“ – Jsi si jistý, že tohle je správný překlad tvých myšlenek beze slov v slova? – chtěl by se člověk zeptat. A proč tato otázka, která jako by přece jinak vůbec neexistovala – vystrkuje hlavu právě tady? Chci říci, že písíciho klame paměť? – Nevím ani, jestli bych tohle řekl. Tyto vzpomínky jsou zvláštní paměťový jev – a nevím, jaké závěry o vypravěčově minulosti se z nich dají vyvodit!“ WITTGENSTEIN Ludwig, PI, n. 342, pg.137

Když člověk něco míní, má jistý cíl, který chce sdělit, ale nemůže ho plně postihnout jazykem, je to vždy jakási tendence, je do ní zapojena nejen jazyková forma, kterou něco sdělují, ale součástí mínění je i vnitřní energie, s kterou mám potřebu cosi sdělovat.

Něco tušit, snad více než cokoli jiného obsahuje v sobě skutečnost, která se vůbec nemusí týkat našeho pojmového chápání. Mohu něco tušit na základě zkušeností, které mám, a z kterých dokáži usuzovat, jak se věci budou mít. Máme ale také tušení, která se našich zkušeností netýkají, nevycházejí z nějakých kalkulů, ale jejich podstata je spíš pocitová.

Přát si, tento duševní postoj má obrovskou šíři. Přes konkrétní naprosto jasně popsitelná přání ke stavům, kdy člověk přání si něčeho vnímá jako celkovou orientaci své existence.

2.4 Závěrečné shrnutí

Na základě Traktátu je s určitým úsilím možné formulovat jistou „teorii,“ toho jak pracovat s jazykem, a jak ho používat. I když slovo „teorie“ v souvislosti s Wittgensteinem nerada používám, je možné několika formulacemi pojmenovat způsob, kterým s jazykem v Traktátu pracuje.

Ve Filosofických zkoumáních, představil Wittgenstein jazyk, který je podobný lidskému organismu, s jeho složitostí i bohatostí. Jeho pohled na jazyk „zvenku“ otevřel nevypočitatelné možnosti užití jazyka. Nehledal teorii, ale snažil se pochopit a pojmenovat principy používání. Zároveň také představil nový způsob myšlení a filosofické práce. Jazyk uvedl do přímého vztahu s mluvčím, jazyk tedy není nějakou teoretickou konstantou, ale živým dynamickým procesem. K porozumění potřebujeme znát životní příběh, druhého i svůj.

3. Teologicko ekumenický exkurz

3.1 Transcendence

V úvodu k Traktátu, jedinou větou, kterou shrnuje jeho cíl, načrtává Wittgenstein rys své celoživotní filosofické práce. „Co se vůbec dá říci, dá se říci jasně; a o čem se nedá mluvit, o tom se musí mlčet“. Zatímco jeho raná filosofie je spíše

orientována na první část tohoto výroku, tedy na jazyk, na způsob, kterým komunikujeme smyslově vnímatelný svět, na jeho užití a formu, jeho pozdější filosofie dozrává k části druhé.

Tím že svou pozornost zaměřil k základům logiky, dal Wittgenstein vyrůst prostoru pro oblast, kterou apofaticky charakterizoval „O čem se nedá mluvit, o tom se musí mlčet,“ proto je složité najít v Traktátu obsáhlejší části týkající se oblasti, která nás přesahuje. I když je poměr toho, jak se Wittgenstein k věcem nevyslovitelným vztahuje, a toho co říká o věcech vyslovitelných v naprosté nerovnováze, funguje u něj jistá „přímá úměra.“ Čím více popisuje věci týkající se skutečnosti, tím více se otevírá prostor věcem, které vyslovit nelze. Nemyslitelné má v jeho podání přesahující rozměr vůči myslitelnému.

Transcendence je něco co nemůžeme myslet, ale co můžeme zakoušet. – O čem nemůžeme mluvit, o tom máme mlčet.

V reakci na Wittgensteinův solipsismus a ve spojení s křesťanskou perspektivou se pak otvírá další rozměr transcendence. Křesťanství přináší unikátní možnost, kdy jako lidé stvořeni k obrazu božimu, máme, pokud v sobě necháme boží přítomnost promluvit, možnost zakusit jinou perspektivu. Ježíš přichází, přijímá lidství, aby se přiblížil nám lidem, aby se stal člověkem, ale také, abychom my ho mohli plně zakusit. Nejhlubším možným způsobem nám je skrze Krista dána možnost jiné perspektivy. Jako hranice světa, jako zorný úhel náhledu, je náš pohled obohacen o další skutečnost. Ježíš ve své konkrétnosti bytí přináší plnost božství.

3.2 Řeč o Bohu

Vše kolem nás je ve vzájemném vztahu, tedy i já ke světu a svět ke mně. Podstatou řeči o Bohu je to, že o čem mluvím ve vztahu k Bohu, je svým způsobem naší osobní záležitostí. Neexistuje nějaká aplikovaná teorie, nelze převzít určité jazykové formulace a bez ohledu na kontext je používat jako nástroj nesoucí pravdu.

Člověk je zorným úhlem, mé jsou zkušenosti. Je důležité vždy vidět druhého v úzké spojitosti s životem a světem, ve kterém žije. Řeč o Bohu musí vycházet z vlastní zkušenosti, pak je výpovědí, která má pravdivostní hodnotu

Perspektiva každého je jedinečná, určuje kvalitu jeho světa, zkušenosti i prožitků. Život, který žiji je mým světem, je mým vlastním příběhem. Dalo by se říci, že život je souborem příběhů, ty se prolínají, navzájem na sebe navazují. Abychom tyto příběhy mohli sdílet, musíme používat pravidla, která umožňují vhléd, vzájemné porozumění. Tato pravidla však nejsou podle Wittgensteina nějaká předem určená, ale dynamicky se vytvářející a měnící se během určitého vyprávění nebo diskuse. Během této činnosti, kterou doprovází, se tato pravidla vytvářejí i zanikají. Hra na kterou obě strany přistupují je aktivní, dynamickou, tvořivou. Tímto způsobem bychom měli vnímat příběh víry. Je naším vlastním příběhem, který nemůžeme jako sádrový odlitek někomu předat, ale je to příběh plný osobních autentických zkušeností, který můžeme sdílet. Musíme však být maximálně pozorní k tomu, jakým způsobem komunikujeme my, jaká pravidla se vytváří, a na kterých můžeme stavět. Úkolem teologického dialogu je zjišťovat, zabývat se a poznávat svět druhého; jeho životní příběh, který napovídá tomu, co chce říci.

V jakékoli komunikaci a především v teologickém a náboženském rozhovoru je důležité si uvědomit, že naše jazykové prostředky jsou omezené. Že to, co je naším záměrem sdělit, nemůžeme nikdy sdělit plně

Wittgenstein neříká, že bychom o Bohu neměli mluvit vůbec, pouze říká, že bychom se ho neměli snažit popisovat. Měli bychom používat takové jazykové prostředky, které odpovídají jeho podstatě. Jazyk ve vztahu k Bohu je jazykem symbolickým,⁸² tedy velice křehkým k pochopení a porozumění.

III. ZÁVĚR

Wittgensteinova filosofie a jeho odkaz je stále živý, protože jeho práce vycházela z hledání porozumění vlastnímu životu. Poctivá filosofie byla pro Wittgensteina spojena s jistou mírou osobní angažovanosti, proto říkal: „...problém, jak psát dobrou filosofii a dobře filosoficky myslet, je spíš otázkou vůle než otázkou intelektu...“⁸³ Cítil potřebu věci promyslet, aby tak přinesl úlevu vlastnímu životu.

⁸² RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, pg. 107 Lidé, kteří se nazývají modernisty jsou největšími podvodníky ze všech. Řeknu ti, co je modernismus: v *Bratřech karamazových* říká starý otec, že mniší z blízkého kláštera věří, že ďáblové mají háky, kterými stahují lidi do pekla. 'No', říká starý otec, 'nemohu věřit v ty háky.' To je stejný druh chyby, kterou dělají modernisté, když špatně chápou podstatu symbolismu.

⁸³ MONK Ray, *Wittgenstein, Úděl génia*, str.370

Dívat se a vidět, a to, co vidím o tom přemýšlet a mluvit, a to co nevidím, to prostě nechat být.

To co nás naučí je přemýšlet, ne aplikovat nějakou teorii a filosofické věty. Naučí nás vidět rozdíly, to je teologie, podívat se svým vlastním způsobem, ale pak se podívat jakoby zezadu, zevnitř – jinak. „...můj zájem je ukazovat, že věci, které vypadají stejně, jsou opravdu rozdílné.“⁸⁴ V jeho pohledu se svět stává plastickým – hmatatelným, je hrou ve které otáčíme „kostky“ předměty, fakty ze všech stran.

Kdybychom vytrhli Wittgensteinovu filosofii z kontextu jeho života, zbylo by nám těžko pochopitelné a lehko zneužitelné torzo. To kde Wittgenstein dává odpověď na mou úvodní otázku, *jaký klíč dokáže poskytnout teologickému jazyku* se uzavírá jako kruh. Způsob jakým jsem pracovala, a který v sobě nese celá práce je odpovědí. Wittgenstein nikdy nedával přímé odpovědi, vždy mluvil v obrazech.

⁸⁴ RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, pg. 157 „No, I don't think I would get on with Hegel. Hegel seems to me to be always wanting to say that things which look different are really the same. Whereas my interest is in showing that things which look the same are really different.

BIBLIOGRAFIE:

Primární literatura:

DOLEJŠOVÁ Ivana, *Accounts of Hope: A problem of Method in Postmodern Apologia*, Peter Lang AG, European Academic Publishers, Bern 2001

GENOVA Julia, *A Way of Seeing*, Routledge, New York 1995

HACKER P.M.S., *Wittgenstein: Connections and Controversies*, Clarendon Press Oxford 2001

MALCOLM Norman, *Ludwig Wittgenstein v spomienkach*, Archa, Bratislava 1993

MONK Ray, Wittgenstein. *Úděl génia*, Nakladatelství Hynek s.r.o., Praha 1996

RHEES Rush, *Recolections of Wittgenstein*, Oxford University Press, Oxford 1984

WITTGENSTEIN Ludwig, *Filozofická zkoumání*, Filosofický ústav AV ČR, Praha – Zbraslav 1993

WITTGENSTEIN Ludwig, *Tractatus logico-philosophicus*, Oikoymenh, Praha 1993

Stanford Encyclopedia of Philosophy – Library of Congress Catalog Data: ISSN 1095-5054, Metaphysics Research Lab, Center for the Study of Language and Information, Stanford University, Stanford, CA 94305 [cit. 2006-5-20] -

<http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein>

Sekundární literatura:

BALABÁN Milan, *Hebrejské člověkosloví*, Herrmann & synové, Praha 1996

BROWNE H.B. & DICSON G-Griffith, *Passion for Critique: Essays in honour of F. J. Laishley*, The Ecumenical Publishing House, SÍŤ, Praha, 1997

DRURY M. O'C, *The Dangerous of Words and writings on Wittgenstein*, Edited and Introduced by David Berman, Michael Fitzgerald and John Hayes, Thoemes Press, England 1996

FERGUSON B. Sinclair, WRIGHT F. David, *New Dictionary of Theology*, Inter Varsity Press, Leicester, England, Dawners Grove, Illinois, USA, 1988

FUCHS Eric, *Co dělá naše jednání dobrým? : uvedení do etiky*, Mlýn, Jihlava 2003

HALÍK Tomáš, *Co je bez chvění není pevné*, Lidové noviny, Praha 2002

JAMES William, *Druhy náboženské zkušenosti*, Melantrich, Praha 1930

KUSCHEL Karl – Josef, *Teologie 20. století, Antologie*, Vyšehrad, Praha 1995

LACOSTE Jean – Yves, *Encyclopedia of Christian Theology, Volume 3*, Routledge New York 2005

LANE Tony, *Dějiny křesťanského myšlení, Návrat domů*, Praha 1996

LOHSE Bernhard, *Epochy dějin dogmatu*, Mlýn, Jihlava 2003

MOYAL – SHARROCK Daniele, *The Third Wittgenstein – The Post – Investigations work*, University of East Anglia UK, 2004

POKORNÝ Petr, *Hermeneutika jako teorie porozumění od základních otázek jazyka k výkladu Bible*, Vyšehrad 2005

WEEKS Andrew, *German Mysicism from Hildegard of Bingen to L. Witgenstein*, SUNY, 1993

WITTGENSTEIN Ludwig, *On Certainty*, edited by G. E. M. Anscombe and G. H. von Wright, Basil Blackwell, Oxford 1969

WITTGENSTEIN Ludwig, *Rozličné poznámky*, Mladá Fronta, Praha 1993